

IKINYARWANDA AMASHURI NDERABAREZI (TTC)

IGITABO CY'UMUNYESHURI

Ishami rya Siyansi n'Uburezi

&

Ishami ry'Imbonezamubano n'Uburezi

© 2020 Ikigo Gishinzwe Guteza Imbere Uburezi mu Rwanda (REB)

Iki gitabo ni umutungo wa Leta y'u Rwanda.

Uburenganzira bw'umuhanzi w'ibikubiye muri iki gitabo bufitwe
n'Ikigo Gishinzwe Guteza Imbere Uburezi mu Rwanda (REB).

Ibimenyetso n'impine byakoreshejwe

I.N.R.S	Institut National de Recherche Scientifique
IRST	Institut de Recherche Scientifique et Technologique
Mgr	Monseigneur
NCDC	National Curriculum Development Center
REB	Rwanda Education Board
UNESCO	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization
UNICEF	United Nations Children's Fund
UR	University of Rwanda
USAID	United State Agence for International Development
nt.	Inteko
GR	Ingombajwi y'indagi
D	Indomo
J	Inyajwi
Co	Igicumbi kirimo inyajwi o
Ce	Igicumbi kirimo inyajwi e
RT	Indanganteko
RS	Indangasano
Rkzn	Indangakinyazina
Z	Umuzi
Zo	Umuzi urimo inyajwi o
Ze	Umuzi urimo inyajwi e
C	Igicumbi
+	Ukwiyunga kw' inyajwi cyangwa ingombajwi
→	Ihinduka, bibyara
Ø	Iburizwamo/izimira ry'ijwi; ibura ry'akaremajambo gateganyijwe muri uwo mwanya

Ijambo ry'ibanze

munyeshuri wiga mu mwaka wa mbere mu mashuri nderabarezi mu Ishami rya Siyansi n'Uburezi no mu Ishami Mbonezamubano n'Uburezi, iki gitabo ni wowe kigenewe.

Iki gitabo ni imwe mu mfashanyigisho zigomba kugufasha kwiga isomo ry'Ikinyarwanda. Cyanditswe gihereye ku nteganyanyigisho y'Ikinyarwanda ishingiye ku bushobozi yateguve n'Ikigo Gishinzwe Guteza Imbere Uburezi mu Rwanda (REB) mu mwaka wa 2019.

Ikigitabokigabanyijemoimitweitanu. Burimutweufiteinsanganyamatsiko wubakiyeho. Insanganyamatsiko zigaragara mu myandiko inyuranye. Izo nsanganyamatsiko ni izijyanye n'uburezi n'uburere, umuco nyarwanda, kubahiriza uburenganzira bwa muntu, itumanaho n'ikoranabuhanga mu iterambere no gukunda Igihugu. Mu mitwe imwe n'imwe harimo ikibonezamvugo kizagufasha gucengera imikoreshereze y'ururimi rw'Ikinyarwanda. Buri mutwe usozwa n'umwitozo w'ubumenyi ngiro ndetse n'isuzuma rusange bizagufasha gusuzuma ubushobozi ukuye muri uwo mutwe. Ibyo bigamije kugutegurira kugira ubushobozi buzagufasha mu mirimo iboneka mu muryango nyarwanda no gukomeza amashuri muri za kaminuza n'ibigo by'amashuri makuru bitandukanye.

Iki gitabo kirimo imyandiko inyuranye izagutoza umuco wo gusoma no kuvugira mu ruhame ushize amanga. Imyandiko izagufasha kumva ibyo wasomye usubiza ibibazo byo kumva umwandiko, kwiyungura amagambo no gutekereza byimbitse ushakisha ibisubizo by'ibibazo byo kuyisesengura. Imyandiko izanagufasha kwiyungura ubumenyi ku nsanganyamatsiko zitandukanye, bityo ubashe guhangga imyandiko y'ubwoko bunyuranye.

Iyo wiga hari byinshi wigira kuri bagenzi bawe mu ishuri. Ni yo mpamvu imyinshi mu myitotoz ikuviye muri iki gitabo igusaba kujya impaka wungurana ibitekerezo na bagenzi bawe mu matsinda. Indi myitotoz irimo izagusaba gukora ubushakashatsi mu nzu y'isomero, kuri murandasicyangwa wifashisha ibitangazamakuru binyuranye.

Muri iki gitabo kandi hakubiyemo imyitotoz izagufasha kwimakaza umuco w'amahoro, kurwanya jenoside n'ingengabitekerezo yayo, gusobanukirwa n'uburinganire n'ubwuzuzanye ndetse n'uburezi budaheza, kumva neza ubuzima bw'emyororokere, kurangwa n'umuco wo kuzigama, kwita ku bidukikije no kugira umuco w'ubuziranenge.

Imyitotoz ikuviye muri iki gitabo iteguye mu buryo igusaba kugira ubushishozi bwo gushakira ibibazo ibisubizo, igusaba kandi guhangga

udushya, gukora ubushakashatsi, gusabana n'abandi mu Kinyarwanda, kugira ubufatanye, imibanire ikwiye mu bandi n'ubumenyi ngiro mu buzima bwa buri munsi. Harimo kandi imyitozo n'imikoro igufasha guhora wiungura ubumenyi.

Twizeye ko iki gitabo kizagufasha kwiga neza Ikinyarwanda, kigukundisha ururimi rw'Ikinyarwanda, umuco kibumbatiye, umuco wo gusoma no guhangwa wigana ubuvanganzo wize, kugira ngo ukurane inyota yo kugira ubushobozi bwo gusabana n'abandi mu Kinyarwanda.

Dr. NDAYAMBAJE Irénée

Umuyobozi Mukuru w'Ikigo Gishinzwe Guteza Imbere Uburezi mu Rwanda/REB

Gushimira

ndashimira mbikuye ku mutima abantu bose bagize uruhare mu itegurwa ry'iki gitabo. Ntabwo iki gitabo cyashoboraga kwandikwa uko bikwiye iyo hatabaho uruhare rw'abafatanyabikorwa banyuranye mu burezi. Nejejwe no gushima ubufatanye n'ubwitange batugaragarije.

Mbere na mbere ndashimira inzego nkuru zishinzwe uburezi mu Rwanda zakurikiraniye hafi umurimo wo kwandika iki gitabo.

Ndashimira abakozi b'Ikigo Gishinzwe Guteza Imbere Uburezi mu Rwanda, cyanecyane abo mu Ishami ry'Integanyanyigisho n'Imfashanyigisho bagize uruhare rukomeye muri uyu mushinga wo kwandika ibitabo by'amashuri nderarezi.

Ndashimira nanone abarimu bigisha mu mashuri yisumbuye bitanze batizigamye kugira ngo iki gitabo gishobore kwandikwa.

Byongeye kandi ndashimira abayobozi b'ibigo by'amashuri bitandukanye bemereye abarimu babo kuza gufatanya natwe kwandika no gukosora iki gitabo.

Ndashimira kandi abashushanyije amashusho yakoreshejwe muri iki gitabo n'abatuganyije iki gitabo.

Ndangije nshimira by'umwihariko, Ikigo cya Leta Zunze Ubumwe za Amerika Gishinzwe Iterambere Mpuzamahanga (USAID) ku bufatanye gihuriyeho na Leta y'u Rwanda kibinyujije mu mushinga USAID Soma Umenye, cyateye inkunga bimwe mu bikorwa byo kwandika iki gitabo.

Habaye hari ubundi bwunganizi ku byanozwa muri iki gitabo twabwakira kugira ngo buzifashishwe mu ivugururwa ryacyo.

MURUNGI Joan

Umuyobozi w'Ishami ry'Integanyanyigisho n'Imfashanyigisho (CTRLD)

ISHAKIRO

Ibimenyetso n'impine byakoreshejwe.....	iii
Ijambo ry'ibanze.....	iv
UMUTWE WA MBERE:	1
UBUREZI N'UBURERE.....	1
I.1. Umwandiko: Akamaro k'itorero	2
I.2. Amabwiriza y'imyandikire yemewe y'ikinyarwanda.....	4
I.3. Ibaruwa mbonezamubano	26
I.4. Ihimbamwandiko: Umwandiko ntekerezo	27
I. 5. Umwitotozo w'ubushobozi ngiro bw'umunyeshuri nyuma y'umutwe wa mbere.....	30
I. 6. Isuzuma risoza umutwe wa mbere	30
UMUTWE WA KABIRI:	33
UMUCO NYARWANDA	33
II.1. Umwandiko: Kami ka muntu ni umutima we	34
II. 1.2. Gusoma no kumva umwandiko.....	37
II.2. UBUVANGANZO NYARWANDA	37
II. 3. Umwitotozo w'ubushobozi ngiro bw'umunyeshuri nyuma y'umutwe wa kabiri.....	49
II. 4. ISUZUMA RISOZA UMUTWE WA KABIRI.....	50
UMUTWE WA GATATU:.....	53
KUBAHIRIZA UBURENGANZIRA BWA MUNTU.....	53
III.1. UMWANDIKO: BARAZIRA IKI?.....	54
III.2. UMUVUGO	57
III.3. IZINA MBONERA	61
III.4. NTERA.....	64
III.5 IZINA NTERA	70
III. 6. IGISANTERA	72
III.7. INYUNGURAMAGAMBO.....	74
III.8. UMWITOZO W'UBUSHOBIZI NGIRO BW'UMUNYESHURI NYUMA Y'UMUTWE WA GATATU	77

III.9. ISUZUMA RISOZA UMUTWE WA GATATU	77
ITUMANAHO N'IKORANABUHANGA MU ITERAMBERE.....	83
UMUTWE WA KANE:	83
IV.1.Umwandiko: Ikoranabuhanga ryaragikemuye.....	84
IV.2. UBWOKO BW'AMAGAMBO	88
IV.3. AMAGAMBO ADAHINDUKA.....	98
IV.4. Umwitozo w'ubushobozi njiro bw'umunyeshuri	105
IV.5. Isuzuma risoza umutwe wa kane	106
UMUTWE WA GATANU:.....	109
GUKUNDA IGIHUGU	109
V.1. Umwandiko: Ubufatanye bwaduteje imbere	110
V.2. AMAGAMBO AHINDUKA : IBINYAZINA	113
V.3.Umwitozo w'ubushobozi njiro bw'umunyeshuri	124
V.4. Isuzuma risoza umutwe wa gatanu	125
Ibitabo n'inyandiko byifashishijwe.....	127
Imigereka	128

UMUTWE WA MBERE: UBUREZI N'UBURERE

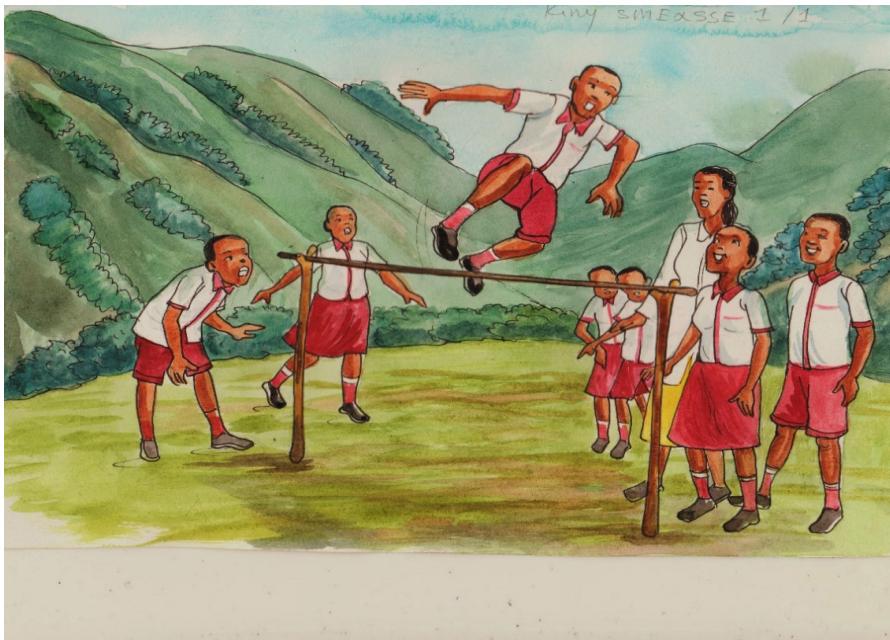
Ubushobozi bw'ingenzi bugamijwe

- Gusesengura umwandiko uvuga ku burezi n'uburere agaragaza ingingo z'ingenzi ziwukubiyemo.
- Kwandika yubahiriza amabwiriza y'imyandikire.
- Kwandika ibaruwa mbonezamubano.

Igikorwa cy'umwinjizo

Ushingiye ku bumenyi ufite, garagaza ahantu hatandukanye umwana yakwigira ibijyanye n'uburezi n'uburere.

I.1. Umwandiko: Akamaro k'itorero

Mu Rwanda rwo hambere, Abanyarwanda bari bazi gutoza abana babo uburere bukwiye umuntu nyamuntu. Ibyo byakorwaga bakiri bato cyane kuko “Igit iigororwa kikiri gito.” Abakobwa batozwaga uburere mu buryo butandukanye n’ubwo abahungu batozwagamo.

Umwana w’umukobwa yatozwaga na nyina, akamwigisha imirimo yo mu rugo, akamwigisha ibijyanye no gutunganya gahunda z’urugo. Iyo umukobwa yamaraga kuba umwangavu bamutozaga kujya asanga ab’urungano rwe mu rubohero bakitoza gukora imirimo y’amaboko ibagenewe irimo: kuboha ibikoresho bitandukanye nk’ibiseke, ibirago, inkangara, gukora imitako n’ibindi. Bigishwaga kugira ibanga, kubaha, gufata abagabo neza, kwakira abashyitsi, kubana neza n’abandi no gufatanya na bo. Ibyo byabateguraga kuzavamo abagore babereye ingo zabo.

Umwana w’umuhungu yigiraga kuri se, akamureberaho imirimo itandukanye: gusana urugo, kubaka ibiraro by’amatungo, kuboha ibitebo, imitiba n’ibindi. Umuhungu umaze kuba ingimbi yoherezwaga mu itorero aho yitorezaga indangagaciro na kirazira by’umuco nyarwanda. Ngo: “Agahugu katagira umuco karacika.” Si iby’umuco gusa yatozwaga; yigaga n’imyitozo ijyanye n’urugamba: gusimbuka, kumasha bahamya intego, gukinga no kwizibukira kugira ngo nibiba ngombwa azashobore kurengera ubusugire bw’Igihugu. Bigishwaga kandi kuba intyoza mu kuvugira mu ruhame, kwivuga no gukesha igitaramo. Batozwaga kutaba ibifura kugira ngo bazage babasha kwiagararaho imbere y’abashaka

kubacyocyora.

Muri iki gihe nabwo hari itorero ritoza abantu bo mu ngeri zitandukanye, cyane cyane urubyiruko, ibijyanye n'umuco n'indangagaciro by'Abanyarwanda. Iryo torero rifitiye Abanyarwanda akamaro kanini cyane kuko ari urubuga Abanyarwanda batorezwamo gukunda Igihugu, ubunyangamugayo, kwirinda amacakubiri, gukorera ku mihigo, gukunda umurimo no kuwunoza n'izindi ndangagaciro z'umuco nyarwanda. Intore zirinda icyazisubiza inyuma n'icyasubiza inyuma Igihugu mu iterambere.

Itorero rero ni urubuga rwiza Abanyarwanda bitorezamo ubutore. Itorero ribafasha kwishakira ibisubizo by'ibibazo bahura na byo mu buzima. Aho ni ho havuye imvugo igira iti: "Intore ntiganya ishaka ibisubizo."

1.1.1. Gusoma no gusobanura umwandiko

Igikorwa:

Soma umwandiko "Akamaro k'itorero", ushakemo amagambo udasobanukiwe neza hanyuma uyasobanure wifashishije inkoranyamagambo

Umwitoto

Koresha amagambo akurikira mu nteruro ziboneye.

- a) umwangavu
- b) Indangagaciro
- c) Intyoza
- d) Inkangara

1.1.2. Gusoma no kumva umwandiko

Igikorwa:

Ongera usome umwandiko "Akamaro k'itorero", usubize ibibazo byawubajijweho.

1. Mu itorero bigiragamo iki?
2. Erekana uko abakobwa bageze mu gihe cy'ubwangavu bitabwagaho.
3. Sobanura impamvu Abanyarwanda bakwiye gukangukira kwitabira itorero.
4. Abana b' abahungu batozwaga iki mu itorero?
5. Sobanura imvugo "Intore ntiganya ishaka ibisubizo" ukurikije ibivugwa mu mwandiko.
6. Ubu itorero ryitabirwa na bande?

1.1.3. Gusoma no gusesengura umwandiko

Igikorwa:

Ongera usome umwandiko "Akamaro k'itorero", usubize ibibazo bikurikira:

1. Erekana ingingo z'ingenzi ziri muri uyu mwandiko "**Akamaro k'itorero**".
2. Huza insanganyamatsiko y'uyu mwandiko n'ubuzima busanzwe mubamo.
3. Sobanura uruhare rw'itorero mu burezi n'uburere mu Rwanda.
4. Gereranya itorero ryo hambere n'iryo muri iki gihe.

1.1.4. Kungurana ibitekerezo

Igikorwa:

Mwungurane ibitekerezo ku nsanganyamatsiko zikurikira:

1. Akamaro k'itorero mu burezi n'uburere mu Rwanda.
2. Intore zo ku rugerero mu muco nyarwanda n'intore zo ku rugerero muri iki gihe.

I.2. Amabwiriza y'imyandikire yemewe y'ikinyarwanda

1.2.1. Imyandikire y'inyajwi, inyerera, ingombajwi n'ibihekane

Igikorwa

Kora ubushakashatsi utahure inshoza y'imyandikire y'ururimi, ugaragaze imyandikire y'inyajwi, inyerera, ingombajwi n'ibihekane by'ururimi rw'Ikinyarwanda.

Inshoza y'imyandikire y'ururimi

Imyandikire y'ururimi ni urusobe rw'amategeko ashyirwaho mu rwego rwo kugena ibimenyetso bishushanya amajwi y'ururimi runaka. Murwego rwo kunoza imyandikire hakaba hifashishwa amahame y'iyigandimi nk'ubumenyi bugamije kwiga indimi zivugwa. Ni yo mpamvu imishinga yose igena imyandikire inoze y'ururimi ikorwa hitabajwe impuguke muri ubwo bumenyi bw'iyigandimi. Amategeko agenga imyandikire y'Ikinyarwanda ni aya akurikira:

1. Imyandikire y'inyajwi

Hatitawe ku myandikire y'ubutinde n'amasaku, inyajwi z'Ikinyarwanda zandikishwa inyuguti zikurikira: **a, e, i, o, u**.

Gukurikiranya inyajwi mu myandikire isanzwe mu Kinyarwanda birabujijwe, uretse mu nyandiko ya gihanga yubahiriza ubutinde bw'inyajwi n'amasaku, mu ijambo(i)saa ry'iritirano, mu marangamutima, mu migereka n'inyigana birimo isesekaza. Kandi nabwo handikwa inyajwi zitarenze eshatu.

Ingero:

- Saa kenda ndaba ngeze iwawe.
- Irangamutima “yooo”!
- Umugereka: Ndagukunda “**cyaneee**”!
- Inyigana “**pooo**”! ; “**mbaaa**”!

2. Imyandikire y'inyerera

Inyerera ni ijwi ritari inyajwi ntiribe n'ingombajwi, ariko rifite uturango rihuriraho n'inyajwi n'utundi rihuriraho n'ingombajwi. Ayo majwi ajya kuvugika nk'inyajwi, nyamara kandi ugasanga yitabaza inyajwi nk'ingombajwi kugira ngo avugike neza. Iki ni cyo gituma yitwa inyerera. Inyerera z'Ikinyarwanda zandikishwa inyuguti **w** na **y**.

Ingero

- Uwiga aruta uwanga.
- Iyange yatakaye.

3. Imyandikire y'ingombajwi

Ingombajwi z'Ikinyarwanda zandikishwa inyuguti imwe. Ni izi zikurikira: **b, c, d, f, g, h, j, k, m, n, p, r, l, s, t, v, z.**

Ikitonderwa

- Inyuguti “l” ikoreshwa gusa mu izina bwite “**Kigali**”, umurwa mukuru wa Repubulika y’u Rwanda, mu ijambo “**Repubulika**”, mu ijambo “**Leta**” no mu mazina bwite y’amanayamahanga y’abantu n’ay’ahantu, urugero nka Angola, Londoni, Lome, Lusaka, Buruseli, Aluberi...
- Inyuguti “l” izaguma gukoreshwa mu mazina bwite y’amanayarwanda y’abantu n’ay’ahantu yari isanzwe ikoreshwamo mbere y’aya mabwiriza.

4. Imyandikire y’ibihekane

Ibihekane by’Ikinyarwanda byandikishwa ibimenyetso bikurikira:

bw (bg): ubwanwa, Kabgayi
cw: icwende, imicwira
dw: kudwinga, kudagadwa
(fw): igufwa, igifwera
gw: kugwa, umugwaneza
hw: amahwa, umuhwituzi
jw: kujijwa, ijwi
kw: gukwa, umukwabu
mw: umwana, umwuga
nw: umunwa, akananwa
(pfw): gukapfakapfwa
pfyw: byakapfakapfywe
pw: gukopwa, icapwa
rw: umurwi, urwuri
shw: umushwi, gushwana
shyw: ishywa, umwishywa
sw: umuswa, Igiswayire
tsw: kotswa, kwatswa
tw: ugutwi, umutware
vw: zahovwe
zw: gusozwa, guhazwa
nsy: insyo
nty: intyoza, ntyariza

by: kubyibuba, kubyuka
cy: gucyoccyora, gucyaha
jy: urujyo, kujujana
ny: inyana
my: umurimyi, imyugariro
nny: kunnyega, umukinnyyi
pfy: bakapfakapfyre
py: gupyipyinyura, gupyinagara
ry: kuryama, uburyarya
sy: gusya, urusyo
ty: gutyara, ityazo
vy: zahovye
byw: gutubywa
myw: kuramywa, kurumywa
ryw: kuryarywa
vyw: guhovywa
mb: imbuto, imbabura
mf: imfashanyo, imfura
mp: impamvu, impapuro
mv: imvura, kumva
nd: inda, indodo
ng: ingoma, ingona

mbw: imbwa, imbwebwe	nj : injishi, injereri
mfw: imfwati	nk: inkoko, inka
mpw: impwempwe	ns : konsa, insina
mvw: kumvwa	sh: ishu
ndw: kurindwa, gukundwa	pf: ipfundo
ngw: ingwate, ingweba	ts: itsinda
njw: injwiri, nyanjwenge	nsh: inshuti, inshishi
njyw: kubonjywa	shy: ishyamba
nkw: inkware, inkweto	nshy: nshyira, inshyimbo
nshw: nshwanyaguje, nshwekure	nt: intama, intore
nshyw: inshywa	nz : inzu, inzuki
nsw: inswa, konswa	ncy : incyamuro, incyuro
ntw: intwari, intwererano	nyw: kunywa, kunywana
nzw: kuganzwa, kugenzwa	mby: imbyino, imbyaro
mvy: barahomvomvye	mpy: impyisi, impyiko
ndy: indyo, indyarya	njy: injyana, injyo
	mvyw: arahomvomvywa n'iki?
	mbyw): guhombywa, kuvumbywa

Ikitonderwa

- a) Uretse “**bg**” mu ijambo “**Kabgayi**” ingombajwi z’ibihekane zitari muri uru rutonde zirabujijwe.
- b) Ibihekane “**(n)kw**”, “**(n)gw**”, “**hw**”, bikurikiwe n’inyajwi “**o**” cyangwa “**u**” ntibyandikwa; mu mwanya wabyo handikwa “**(n)ko**”, “**(n)ku**”, “**(n)go**”, “**(n)gu**”, “**ho**”, “**hu**”.

Ingero:

- **Kwanga koga ni bibi.**
- **Kubaka ni ukugereka ibuye ku rindi.**
- Pariki ya Nyungwe ibamo **inguge** nyinshi.

- **Ngwije** na **Ngoboka** bava inda imwe.
  - Korora **inkwavu** n'**inkoko** bifite akamaro.
  - Iyo ngiye kwinjira mu nzu **nkuramo inkweto**.
  - Mariya **ahwituye Hoho** kugira ngo yihute.
  - **Mahwane** aragesa amahundo.
- c) Ibihekane “(n)jy”na“(n)cy”byandikwa gusa imbere y’inyajwi “a”, “o”na “u”. Imbere y’inyajwi “i” cyangwa “e”handikwa “(n)gi”, “(n)ge”, “(n)ki”, “(n)ke”.

Ingero:

- Umugi ntuyemo ufite isuku.
  - **Gewe / ngewe** ntuye mu magepfo y’u Rwanda.
  - **Njyanira** ibitabo mu ishuri **gewe** ngiye gukina.
  - **Njyana** kwa masenge.
  - **Iki** ni ikibabi **k’igit**i.
  - **Ikibo cyuzuye** ibishyimbo.
- d) Ibihekane bigizwe n’ingombajwi “ts”, “pf” na “c”zibanjurijwe n’inyamazuru byandikwa mu buryo bukurikira: “ns”, “mf”, “nsh”.

Ingero:

- Iyi **nsinzi** turayishimiye.
- **Imfizi** y’**inshuti** yange.

Imyitozo

- a) Mu nyandiko isanzwe inyajwi z’Ikinyarwanda ni zingahe? Zigaragaze.
- b) Ni ryari inyajwi zishobora kwandikwa zikurikiranye mu nyandiko isanzwe? Tanga ingero
- c) Ni iyihe ngombajwi ifite umwihariko mu mikoreshereze yayo? Ikoreshwa he?

1.2.2 Ikata n'itakara ry'inyajwi, amagambo afatana n'adafatana

Igikorwa

Kora ubushakashatsi maze ugaragaze imyandikire y'amagambo afite inyajwi zitakara n'inyajwi zikatwa n'imyandikire y'amagambo afatana n'adafatana.

1. Ikata n'itakara ry'inyajwi

- a) Ikata ry'inyajwi zisoza ibinyazina ngenera n'ibyungo “na” na “nka”: Inyajwi zisoza ikinyazina ngenera n'ibyungo “na” na “nka” zirakatwa iyo zikurikiwe n'ijambo ritangiwe n'inyajwi ariko inyajwi isoza ikinyazina ngenera gikurikiwe n'umubare wanditse mu mibarwa ntikatwa.

Ingero:

- Wakomerekejwe **n'iki**?
  - Ntakibyara **nk'intare** **n'ingwe**.
  - Umubare **w'amashuri** y'imyuga uriyongera.
  - Nyereka uko batsa tereviziyo **n'uko bayizimya**.
  - Umwaka **w'ibihumbi** bibiri na cumi **n'ibiru**
  - Umwaka **wa** 2012.
- b) Inyajwi zisoza amagambo ntizikatwa.

Urugero:

Kabya inzozi

- c) Inyajwi “**i**” isoza akabimbura “**nyiri**”, n'inshinga mburabuzi “**ni**” na “**si**” ntizikatwa.

Ingero:

- **Nyiri** ubwenge aruta **nyiri** uburyo
  - Amasunzu **si** amasaka
  - Icyatumye ejo ntaza iwawe **ni** uko natashye ndwaye.
- d) Ijambo “**nyiri**” iyo riri mu mazina amwe n'amwe y'icyubahiro rifatana n'ijambo ririkurikiye.

Urugero:

Nyiricyubahiro Musenyeri.

- e) “Nyira” ivuga “nyina wa” ikoreshwa mu mazina, ifatana n’ijambo ibanjirije.

Urugero:

Nyirabukwe aramukunda.

- f) Inyajwi itangira amazina bwite n’amazina rusange akurikiye indangahantu “mu”na “ku” iratakara, keretse mu izina ritangirwa n’inyajwi “i” ikora nk’indanganteko.

Ingero:

- **Mu Mutara** higanje imisozi migufi.
  - **Mu Kagera** habamo ingona.
  - Amatungo yanyuze **mu murima**.
  - Kwita **ku nka** bigira akamaro.
  - Abana bavuye **ku iriba** bajya **mu ishuri**.
  - Banyuze **mu ishyamba**.
- g) Inyajwi zisoza indangahantu “ku” na “mu” ntizikatwa kandi zandikwa iteka zitandukanye n’izina rikurikira.

Ingero:

- Amatungo yanyuze **mu murima**.
- Kwita **ku nka** bigira akamaro.

2. Amagambo afatana n’adafatana

- a) Amazina y’inyunge harimo n’amazina bwite y’inyunge yandikwa afatanye.

Ingero:

- Umwihanduzacumu
- Rugwizangoga
- Umukangurambaga
- Umuhuzabikorwa
- Amayirabiri

b) Mu bisingizo, mu byivugo no mu migani, amazina nteruro agizwe n'amagambo arenze ane (4) yandikwa atandukanyijwe kandi agashyirwa mu twuguruzo n'utwugarizo.

Urugero:

Ubwo “**Inshyikanya ku mubiri ya Rugema ahica**” aba arahashinze.

c) Amagambo mfutuzi yandikwa atandukanyijwe n'amagambo afuturwa.

Ingero:

- Inama **njyanama**
- Umuco **nyarwanda**
- Umutima **nama**
- Umutima **muhanano**
- Inyandiko **mvugo**.

d) Ibyungo “**na**” na “**nka**” bikurikiwe n’ibinyazina ngenga bivuga nyakuvuga na nyakubwirwa (ngenga ya 1 n’iya 2) byandikwa mu ijambo rimwe ariko bikandikwa bitandukanye n’ibinyazina ngenga muri ngenga ya 3.

Ingero:

- Ndumva **nawe** umeze **nkange**.
- Ndabona **natwe** tumeze **nkamwe**.
- Ndumva **na we** ameze **nka bo**.
- Ndabona **na ko** kameze **nka bwo**.

e) Iyo **ikinyazina ngenera gikurikiwe n’ikinyazina** ngenga byandikwa mu ijambo rimwe.

Ingero:

- Umwana **wange**
- Umurima **wacu**
- Ishati **yawe**
- Amafaranga **yabo**

f) Impakanyi “**nta**” yandikwa ifatanyen’insingaitondaguye iyikurikiye

ariko iyo ikurikiwe n'ubundi bwoko bw'ijambo biratandukana.

Ingero:

- Iwacu **ntawurwaye**
- Muri iri shuri **ntabatsinzwe**
- Ya nka **ntayagarutse**
- **Nta we** mbona
- **Nta cyondwaye**

g) Ibinyazina ngenga ndangahantu “**ho**”, “**yo**”, “**mo (mwo)**” n’akajambo “**ko**” bifatana n’inshinga bikurikiye, keretse iyo iyo nshinga ari “**ni**” cyangwa “**si**”.

Ingero:

- Wa mugabo nimusangayo turagenderako ntitugaruka.
- Ya nama yayivuyemo.
- Kuki yamwihamyeho?
- **Ni ho** mvuye.
- **Si ho** ngiye.

h) Akajambo “**ko**” kunga inyangingo ebyiri kandikwa gatandukanye n’amagambo agakikije.

Ingero:

- Umwarimu avuze **ko** dukora imyitozo.
  - Ndatekereza **ko** baduhembye.
- i) Urujyano rurimo ijambo “**ngo**” kimwe n’ibinyazina: “**wa wundi**”, “**bya bindi**”, “**aho ngaho**”, “**uwo nguwo**” n’ibindi biremetse nka byo byandikwa mu magambo abiri.

Ingero:

- **Kugira ngo wa wundi** adasanga wagiye, ukwiye kuba ugumye **aho ngaho**.
  - Bwira **uwo nguwo** yinjire.
  - Fata **aka ngaka, ibyo ngibyo** bireke.
- j) Ijambo “**ni**” rikurikiwe n’inshinga ifite inshoza yo “**gutegeka**” cyangwa iyo “**guteganya**” ryandikwa rifatanye na yo.

Ingero:

- Nimugende mudasanga imodoka yabasize.
  - Nimugerayo muzamundamukirize.
- k) Amagambo yerekana ibihe yandikwa mu ijambo rimwe: “**nimunsi**”, “**nijoro (ninjoro)**”, “**nimugoroba**”, “**ejobundi**”.

Ingero:

- Aragera ino **nijoro**.
  - Araza **nimugoroba**.
  - Yatashye **ejobundi**.
- l) Ijambo “**munsi**” ryerekana ahantu na ryo ryandikwa mu ijambo rimwe.

Urugero:

Imbeba yihishe **munsi** y’akabati.

- m) Amagambo “**ku**” na “**mu**” yandikwa atandukanye n’ikinyazina ngenera ndetse no mu magambo “**ku wa**” na “**mu wa**” abanziriza itariki cyangwa umubare mu izina ry’umunsi.

Ingero:

- Sindiho **ku bwabo**.
  - Navutse **ku wa** 12 Ugushyingo.
  - Azaza **ku wa** Mbere.
  - Yiga **mu wa** kane.
- n) Ijambo “**(i)saa**”, rikurikiwe n’umubare byerekana isaha byandikwa mu magambo atandukanye.

Ingero:

- Abashyitsi barahagera **saa tatu**.
  - **Isaa kenda** nizigera ntaraza wigendere
- o) Imigereka ndangahantu iremewe ku ndangahantu “**i**” (imuhira, iheru, iburyo, ibumoso, ivure, ikambere, imbere, ibwami, inyuma...) n’amagambo akomoka kuri “**i**” y’indangahantu ikurikiwe n’ikinyazina ngenera “**wa**”, n’ikinyazina ngenga yandikwa mu ijambo rimwe.

Ingero:

- Nujya **iburyo** ndajya **ibumoso**.
- Mbwirira abari **ikambere** bazimanire abashyitsi.
- Nuza **iwacu** nzishima.

p) **Indangahantu “i” ikurikiwe n’izina bwite ry’ahantu** yandikwa itandukanye n’iryo zina.

Ingero:

- I Kirinda haratuwe cyane.
  - I Muyunzwe ni mu magepfo.
- r) Inshinga mburabuzi “**ri**”yo ikoreshejwe mu nyangingo ngaragira yandikwa itandukanye n’ikinyazina kiyibanziriza n’ikiyikurikira.

Ingero:

- Itegeko rihana umuntu uwo **ari** we wese wangiza umutungo wa Leta.
  - Ibyo **ari** byo byose sindara ntaje kukureba.
  - Sinzi uwo **uri** we.
  - Nimumbwire abo **muri** bo
- s. Amagambo afatiwe hamwe akarema inyumane y’umugereka, inyumane y’icyungo, cyangwa iy’irangamutima akomoka ku binyazina bitakibukirwa amazina bisimbura yandikwa afatanye. Nyamara iyo ahuje ishusho n’izo nyumane kandi ibinyazina **bikerekaza** ku kintu kizwi cyangwa kibukwa mu buryo bugaragara, byandikwa bitandukanye.

Ingero:

- **Niko?** Uraza?
  - Uko arya **ni ko** angana.
  - Uku kwezi **ni uko** guhinga.
  - Amutumaho **nuko** araza.
  - Ukuboko ashaka **ni uko**.
- t) Amagambo ashingiye ku isubiramo yandikwa afatanye.

Ingero:

- Perezida yavuze ijambo arangije abari aho amashyi ngo: “**Kacikaci!**”
- Babwire bage binjira **umwumwe**.
- Mugende **babiribabiri**.

Umwitozo

1. Subiza ikibazo gikurikira:

Inyajwi zitangira amazina akurikira indangahantu “mu” na “ku” zitwara zite? Tanga ingero.

2. Kosora interuro zikurikira aho ari ngombwa.

- a) Nyir'imari ni we nyir'ubukungu.
  - b) Ruganzu Ndori yahungiye kwa nyira senge iKaragwe.
  - c) Yavutse mu mwaka w'2010
  - d) Nibyiza ko abanyeshuri basoma umwandiko umwe umwe.
  - e) Tugiye kumva twumva amashyi ngo kaci kaci!
  - f) Urarya ni uko utabyibuha.
  - g) Ugukora kwe ni uko.
  - h) Iga ibyongibyo kugirango uzatsinde neza.
3. Amagambo aranga igihe yandikwa ate? Tanga ingero eshatu.

1.2.3. Imyandikire y'amazina bwite, imikoreshereze y'utwatuzo n'inuguti nkuru

Igikorwa

Wifashishije ibitabo bivuga ku myandikire y'Ikinyarwanda, subiza ibibazo bikurikira:

- Imyandikire y'amazina bwite iteye ite?
- Vuga kandi usobanure utwatuzo twose n'imikoreshereze yatwo.
- - Inuguti nkuru zikoreshwa ryari?

1. Amazina bwite

a) Amazina bwite y'ahantu afite indomo

Amazina bwite y'ibihugu n'ay'uturere afite indomo yandikwa atandukanye n'iyo ndomo; iyo ndomo ikandikwa mu nyuguti nto, keretse iyo itangira interuro.

Ingero:

- A Marangara n'i Gisaka ni tumwe mu turere twa kera tuvugwa mu mateka y'u Rwanda.
- U Rwanda rurigenga.
- U Mutara wera ibigori, ibitoki n'ibishyimbo.
- U Bubirigi buri mu majyaruguru y'uburasirazuba bw'u Bufaransa.

b) Amazina bwite y'abantu arenze rimwe

Amazina bwite y'abantu arenze rimwe akurikirana muri ubu buryo: habanza izina yahawe akivuka, hagakurikiraho andi mazina y'inyongera.

Ingero:

- UWASE Ikuzo Laurette
- VUBI Pierre
- KARIMA Biraboneye
- MUNEZERO Salima

c) Amazina bwite y'abantu n'ahantu y'amavamahanga

Amazina bwite y'abantu n'ahantu y'amavamahanga atari ay'idini n'amazina bwite y'ibihugu n'ay'uturere y'amahanga yandikwa uko avugwa mu Kinyarwanda, nyuma bagashyira mu dukubo uko asanzwe yandikwa mu rurimi akomokamo.

Ingero:

- **Enshiteni** (Einstein)
- **Shumakeri** (Schumacher)
- **Ferepo** (Fraipont)
- **Cadi** (Tchad)
- **Kameruni** (Cameroun / Cameroon)
- **Wagadugu** (Ouagadougou)
- **Ositaraliya** (Australie / Australia)

d) Amazina y'idini

Amazina y'idini yandikwa nk'uko yanditswe mu gitabo k'irangamimerere akaza akurikira izina umuntu yahawe akituwa cyangwa izina rindi rifatwa nka ryo. Izina rya mbere ryandikwa mu nyuguti nkuru naho izina ry'idini rikandikwa mu nyuguti ntoya, ritangijwe inyuguti nkuru.

Ingero:

- **KARERA John**
- **KEZA Jane**
- **KAMARIZA Jeanne**
- **RUTERANA Abdul**
- **MFIZI Yohana**

e) Amazina bwite yari asanzweho

Amazina bwite yatanzwe kandi yakoreshejwe mbere y'aya mabwiriza akomeza kwandikwa uko yari asanzwe yandikwa.

Ingero:

- Intara y'Amajyepfo
- Umujiyi wa Kigali
- Akarere ka Rulindo
- Akagari ka Cyimana

- Umurenge wa Cyeru

2. Imikoreshereze y'utwatuzo

a) Akabago/akadomo (.)

Akabago cyangwa akadomo gasoza interuro ihamya n'interuro iri mu ntegeko.

Ingero:

- Umwana mwiza yumvira ababyeyi.
- Utazi ubwenge ashima ubwe.
- - Mpereza icyo gitabo.

b) Akabazo (?)

Akabazo gasoza interuro ibaza.

Ingero:

- Uzajya i Kigali ryari ngo tuzajyane?
- Wabonye amanota angahe?

c) Agatangaro (!)

Agatangaro gasoza interuro itangara, kagashyirwa n'inyuma y'amarangamutima.

Ingero:

- Mbega ukuntu kino kiyaga ari kinini!
- Ntoye isaro ryiza mama weee!

d) Akitso (,

Akitso gakoreshwa mu nteruro kugira ngo bahumeke akanya gato.

Ingero:

- Umunyeshuri ushaka kujijuka, yirinda gusiba, ntakubagane mu ishuri kandi agakurikiza inama z'umwarimu.
- Abagiye inama, Imana irabasanga.

e) Utugegeka (...)

Uturegeka dukoreshwa iyo berekana irondora ritarangije, interuro barogoye cyangwa iyo mu nteruro hari ijambo bacikije.

Ingero:

- Mu rugo rwa Kinyarwanda habaga ibikoresho byinshi: ibibindi, ibyansi, ishoka, ibitebo, isekuru...
- Baragenda ngo bagere ku Ruyenzi bahahurira na mwene... simuvuze nzamuvumba!

f) Utubago tubiri (:)

Utubago tubiri dukoreshwu mu nteruro iyo hari ibigiye kurondorwa, gusobanurwa cyangwa iyo bagiye gusubira mu magambo y'undi. Dukoreshwa kandi inyuma y'ingirwanshinga “-ti”, “-tya”, “-tyo” n'ijambo “ngo”.

Ingero:

- Burya habaho imirimo myinshi: guhinga, kubaka, kubaza n'ibindi.
- Mariya ati: “Ibyo uvuze bingirirweho”
- Mu Kinyarwanda baravuga ngo: “Ifuni ibagara ubucuti ni akarenge”.

g) Akabago n'akitsso (;

Akabago n'akitsso dukoreshwu mu nteruro kugira ngo batandukanye inyangingo ebyiri ziremye kimwe kandi zuzuzanya.

Urugero:

Gusoma neza si ugusukiranya amagambo; gusoma neza ni no kumva ibyo usoma.

h) Utwuguruzo n'utwugarizo (“ ”)

Utwuguruzo n'utwugarizo dukikiza amagambo y'undi asubirwamo, imvugo itandukanye n'imvugo isanzwe, cyangwa ingingo igomba kwitabwaho.

Dukikiza amagambo ateruwe n'ingirwanshinga “-ti”, “-tya”, “-tyo” n'ijambo “ngo”.

Dukoreshwa nanone iyo hari inyito ikemangwa cyangwa kugira ngo bakikize amazina nteruro n'amazina y'inyunge agizwe n'amagambo arenze ane.

Dukoreshwa kandi mu magambo yamatirano atamenyerewe mu Kinyarwanda.

Ingero:

- Igikeri kirarikocora kit: “Kuba mu bibuba si ko guhunika ibigega”.
- Nuko ya “nyamaswa” iravumbuka maze havamo umusore mwiza.
- Ubwo “Inshyikanya ku mubiri ya rugema ahica” aba arahashinze.
- Ibyo nabisomye kuri “internet”.

i) Akuguruzo n’akugarizo kamwekamwe (“)

Akuguruzo n’akugarizo kamwekamwe dukoreshwu iyo utwuguruzo n’utwugarizo twinjira mu tundi mu nteruro.

Urugero:

- Umugaba w’ingabo ati: “Ndashaka ko ‘Inshyikanya ku mubiri ya rugema ahica’ aza hano”.

j) Udukubo ()

Udukubo dukikiza amagambo cyangwa ibimenyetso bifite icyo bisobanura cyangwa icyo byuzuza mu nteruro.

Banadukoresha iyo bashaka kwerekana uko amazina bwite y’amanyamahanga yanditswe mu Kinyarwanda bayandika mu ndimi akomokamo.

Dukikiza kandi umubare wanditse mu mibarwa mu nteruro iyo uwo mubare wabanje kwandikwa mu nyuguti.

Twerekana n’ibihekane cyangwa inyuguti bidakunze gukoreshwa.

Ingero:

- Umuyobozi w’Akarere yabwiye abaturage ko kugira ngo barwanye inzara, bagomba gushoka ibishanga (**impeshyi yari yabaye ndende**) kandi kwirirwa banywa bakabifasha hasi.
- Bisimariki (Bismarck)
- Koreya (Korea)
- Kamboje (Cambodge)
- Igihembo twumvikanyeho ni amafaranga y’amanyarwanda ibihumbi magana atanu (500 000 Frw).
- (**I) na(vy) ntibigira amagambo menshi mu Kinyarwanda.**

k) Akanyerezo (-)

Akanyerezo (-) gakoreshwa mu kiganiro kugira ngo berekane ihererekanywa cyangwa iyakuranwa ry’amagambo.

Urugero:

- Wari waragiye he?
- Kwa Migabo.

Gakoreshwa kandi bakata ijambo ritarangiranye n'impera y'umurongo, bikurikije imiterere y'umugemo.

Urugero:

Semarinyota yansabye ko **tuzajya-**

na i Rukoma, ariko sinzamwemerera.

Kanakoreshwa imbere n'inyuma y'interuro ihagitse.

Urugero:

Ejo nzajya mu misa - sinzi niba wari uzi ko nsigaye njyayo - ntuzantegereze mbere ya saa sita.

I) Udusodeko ([ ])

Udusodeko dukikiza intekerezo cyangwa insobanuro bongeye mu mvugo isubira mu magambo y'undi.

Urugero:

Yaravuze ati: "Sinshobora kurara ntariye inkoko [ayo yari amirariro], keretse narwaye".

Dukoreshwa kandi berekana ibyo banenga mu magambo y'undi.

Urugero:

- Yaranditse ati: "Ikinyarwanda ni ururimi ruvugwa n'abatu [ikosa] benshi muri Afurika yo hagati".

Tunakoreswa mu magambo y'undi mu kugaragaraza ko hari ayavanywemo cyangwa yasimbutswa.

Urugero:

- Aravuga ati: "Nimureke abana bansange [...] ntimubabuze".

m) Agakoni kaberamye (/)

Agakoni kaberamye gakoreshwa mu kwandika amatariki, inomero z'amategeko no mu guhitamo.

Ingero:

- Kigali, ku wa 15/10/2012.
- Itegeko N° 01/2010 ryo ku wa 29/01/2010.
- Koresha yego / oya mu gusubiza ibibazo bikurikira.

3. Imikoreshereze y'inyuguti nkuru

Inyuguti nkuru ikoreshwa aha hakurikira:

a) Mu ntangiriro y'interuro.

Urugero:

Ifuni ibagara ubucuti ni akarenge.

b) Nyuma y'akabago, akabazo n'agatangaro.

Ingero:

- Twese duhagurukire kujijuka. Wabigeraho ute utazi gusoma? Ntibishoboka.
- Ntoye isaro ryiza shenge wee! Reka nge kuryereka nyogokuru.

c) Nyuma y'ingirwanshinga “-ti”, “-tya”, “-tyo” n'ijambo “ngo” bikurikiwe n'utubago tubiri n'utwuguruzo. Ariko inyuguti nkuru ntitangira amagambo asubirwamo iyo uwandika yayatangiriye hagati mu nteruro yakuwemo.

Ingero:

- Mariya arasubiza ati: “Ibyo uvuze bingirirweho”.
- Igihe Mariya yavugaga ati: “bingirirweho”, yari yaramaze gusabwa na Yozefu.

d) Ku nyuguti itangira imibare iranga iminsi, amazina y'amezi n'ay'ibihe by'umwaka.

Ingero:

- Ku wa Gatanu, ku wa Gatandatu.
- Ugushyingo gushyira Ukuboza
- Mu Rwanda haba ibihe bine by'ingenzi: Urugaryi, Itumba, Iki (Impeshyi) n'Umuhindo.

e) Ku nyuguti itangira amazina bwite y'abantu, ay'inzu

n'ay'ahantu, kabone nubwo indomo itangira izina ry'ahantu yaba yatakaye.

Ingero:

- Rutayisire atuye i **Huye** hafi ya **Cyarwa**.
- Mu **Mutara** hera ibigori.
- I **Washingtoni** (Washington) ni ho hari ikicaro cya **Banki y'Isi**.
- Uwitwa **Enshiteni** (Einstein) yari umuhanga cyane.

f) Ku nyuguti itangira amazina y'imirimo, ay'inzego z'imirimo n'ay'amashyirahamwe.

Ingero:

- Bwana **Muyobozi** w'Akarere,
- Minisiteri y'Ubuhinzi n'Ubworozi
- Umuryango w'Abibumbye
- Koperative Dufatanye

g) Ku nyuguti itangira amazina y'impamyabushoboz, ay'icyubahiro, ay'inzego z'ubutegetsi, ay'ubwenegihugu n'amoko, ay'indimi, ku mazina y'ibikorwa byamamaye mu mateka no ku nyuguti itangira ijambo "Igihugu" iyo rivuga u Rwanda.

Ingero :

- Dogiteri **Karimanzira**
- Nyakubahwa Perezida wa Repubulika
- Umurenge wa Nyarugenge
- Abanyarwanda barimo **Abasinga** n'Abagesera
- Dukwiye guteza imbere **Ikinyarwanda**.
- Mu Ntambara ya **Kabiri** y'Isi Yose hapfuye abantu benshi.
- Banki Nkuru y'Igihugu yakoze inoti nshya ya magana atanu.

h) Ku nyuguti itangira umutwe w'inyandiko, igitabo cyangwa ikinyamakuru.

Ingero:

- Nujya mu mugi ungurire **Imvaho Nshya**.
- Musenyeri **Kagame Alegisi** ni we wanditse **Indyoheshabirayi**.

i) Izina bwite umuntu yahawe akivuka cyangwa irindi rifatwa nka ryo riri ku ntangiriro no ku mpera y'inyandiko (nk'ibaruwa, nk'itegeko, nk'umwandiko uwo ari wo wose,...) no mu rutonde rw'amazina y'abantu ryandikwa ryose mu nyuguti nkuru. Nyamara rikandikwa mu nyuguti nto uretse inyuguti iritangira yandikishwa inyuguti nkuru mu mwandiko hagati.

Ingero:

- **GAHIRE** Rose
- **UMURISA** Keza
- **BUTERA** Simoni
- Nagiye kwa Gahire Rose anyakira neza.

Umwitoto

1. Amazina bwite y'ahantu afite indomo yandikwa ate? Tanga ingero eshatu.
2. Shyira utwatuzo dukwiye mu nteruro zikurikira:
  - a. Yagiye ku isoko agura amashu ibirayi ibishyimbo n'ibitoki
  - b. Twatanze amafaranga igihumbi na magana abiri 1200 Frw
3. Kosora interuro zikurikira:
  - a. Yababwiye ati, nzarya duke ndyame kare
  - b. Yageze muri Cameroni ahurirayo na nyira rume
  - c. umubarankuru yavaga inda imwe nabahungu batatu
  - d. nyir'urugo umutimanama we wamubwirije gusaba imbabazi umuryango we.
  - e. Abana babahungu nabo bari barakurikije se ntibafashe imico yamushiki wa bo.
  - f. Mbega ukuntu cyuzuzo yatsinze igitego, uwogeza ngo gooooooooo!
4. Ni ryari izina umuntu yahawe akivuka ryandikwa n'inyuguti nto uretse inyuguti iritangira. Tanga urugero.

I.3. Ibaruwa mbonezamubano

Igikorwa

Soma umwandiko ukurikira, witegereze imiterere yawo maze utahure inshoza yawo n'ibice biwugize.

MUHIRWA Imena Daniel

Nyakiriba, ku wa 02 Nzeri 2019

Ishuri Nderabarezi rya Nyakiriba

Ter: 0788.....

Kuri mubyara wange nkunda,

Uraho neza.

Nejejwe no kukwandikira ngira ngo nkubaze amakuru yawe n'uko wizihije umunsi w'umuganura.

Ubu iwacu turaho nta kibazo ndetse n'imyaka yeze neza. Mwebwe se mu rugo mumeze mute? Abo mu rugo baraho? Umunsi w'umuganura se wawizihije neza? Natwe wagonze neza nta kibazo. Twaganuye ku mbuto zinyuranye mu zo twejeje dusangira n'inshuti n'abavandimwe. Dusubiye ku ishuri naho twarawizihije.

Ngaho rero unsuhurize abo mu rugo uti: „Mutahen cyane, arabakumbuye rwose.“ Si nge uzabona ibiruhuko bigera nkaza kubasura. Imana ibarinde.

Yari mubyara wawe

MUHIRWA Imena Daniel

Umukono

1.3.1. Inshoza y'ibaruwa mbonezamubano

Ibaruwa **mbonezamubano** bakunze kwita ibaruwa isanzwe cyangwa

ya gicuti, ni ibaruwa umuntu yandikira umubyeyi, umuvandimwe we, inshuti ... agamije kumubwira cyangwa kumubaza amakuru. Uwandika ibaruwa abwira uwo yandikira nkaho bari kumwe, ibyo yakamubwiye akabyandika ku rupapuro. Kuko urupapuro ruba ari ruto, umuntu wandika ibaruwa agomba kuvuga iby'ingenzi, nta kurondogora.

1.3.2. Ibice by'ibaruwa mbonezamubano

Ibaruwa mbonezamubano igomba kugaragaza ibice bikurikira:

- a) Aderesi y'uwenditse: Amazina y'uwenditse n'aho abarizwa.
- b) Ahantu yandikiwe n'itariki: Uwandika agaragaza aho yanditse ari n'itariki yandikiyeho.
- c) Uwandikiwe: uwandika agaragaza isano afitanye n'uwendikiwe
- d) Indamutso: Uwandika asuhuza uwo yandikiye.
- e) Ubutumwa nyirizina bw'ibaruwa: uwandika agaragaza ibyo ashaka kugeza k'uwendikiwe
- f) Umusozo: Ugaragaramo gusezera n'intashyo.
- g) Izina ry'uwenditse n'umukono we: Uwenditse ibaruwa mbonezamubano asoza yandika amazina ye agashyiraho n'umukono.

Umwitoto

Andika ibaruwa mbonezamubano uyandikire umuntu ihitiyemo mu bavandimwe cyangwa inshuti.

I.4. Ihimbamwandiko: Umwandiko ntekerezo

Igikorwa

Ongera usome neza umwandiko “Akamaro k'itorero”, witegereze imiterere yawo, maze utahure ubwoko bwavo hanyuma ukore ubushakashatsi bwimbitse utahure inshoza, uturango, n'uburyo bwo guhangana bene uwo mwandiko.

1.4.1 Inshoza y'umwandiko ntekerezo

Umwandiko ntekerezo ni umwandiko muhimbanu akensi uvuga ibintu bisanzwe mu buzima. Uwandika umwandiko ntekerezo ahera ku byo abona, ku byo yumva cyangwa atekereza ko byabaho

akabyandika ku buryo uzabisoma agira icyo yiyunguraho mu bumenyi. Umwandiko ntekerezo bawita nanone "umwandiko usanzwe". Witwa umwandiko usanzwe mu rwego rwo kuwutandukanya n'indi myandiko y'ubuvanganzo nk'inkuru, ibitekerezo, imivugo n'iyindi. Imyandiko ntekerezo isa nk'imenyesha amakuru y'ibirihio maze usoma akaba yabifata nk'ukuri cyangwa akabihakana. Nta minozanganzo ikunze kubamo. Iyo usomye uyu mwandiko "**Akamaro k'itorero**" usanga umwanditsi yarashakaga kuduha amakuru. Ni umwandiko utubwira akamaro k'itorero, ibyigirwagamo n'uko twagereranya itorero rya kera n'iry'ubu. Ni umwandiko usanzwe rero. Mu yandi magambo ni umwandiko ntekerezo.

1.4.2. Imbata y'umwandiko ntekerezo

Umwandiko ntekerezo ugira ibice bine ari byo umutwe, intangiriro, igihimba n'umusozo.

a) Umutwe

Umutwe ugaragaza mu magambo make cyane ibyo umwandiko ugiye kuvugaho. Dore ibiranga umutwe w'umwandiko.

- Umutwe w'umwandiko ugomba kuba witaruye gato ibindi bice by'umwandiko bisigaye.
- Umutwe w'umwandiko ushobora kwandikwa mu nyuguti nkuru.
- Umutwe w'umwandiko ushobora gucibwaho umurongo
- Biba byiza cyane iyo umutwe ubaye mugufi. Ni ukuvuga ko uba wanditse mu murongo umwe cyangwa ibiri. Iyo irenze ishobora kwitiranywa n'igika gitangira umwandiko.

b) Intangiriro

Intangiriro ni igika ukora ihangamwandiko yerekamamo muri make ibigiye kuvugwaho ariko mu buryo bwo gutera amatsiko. Iki gice gitangira kivuga ku nsanganyamatsiko mu buryo busanzwe kikaba gishobora no gusozwa n'ikibazo.

c) Igihimba

Igihimba ni igice kigizwe n'ibika bigenda bisobanura ingingo ku ngingo mu zo umwandiko wubakiyeho mu buryo burambuye.

Igitekerezo kimwe gihereza ikindi mu gika gikurikiyeho, bityobityo. Uhanga umwandiko agomba kwita ku magambo ahuza ibika ku buryo wumva ibitekerezo bifite uruhererekane.

Umusozo

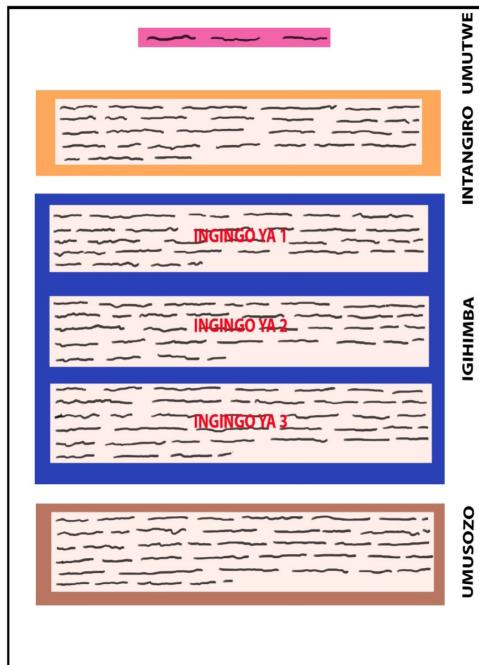
Umusozo ni igika cya nyuma cy'umwandiko. Iki gice kigaragaramo inshamake ku byavuzwe ndetse n'ingamba zizyanye n'uko uhanga umwandiko abibona. Muri iki gice ni ho uwandika agaragazamo umwanzuro ku nsanganyamatsiko n'uruhande abogamiyeho.

1.4.3. Ibiranga umwandiko ntekerezo

Umwandiko ntekerezo urangwa n'ibi bikurikira:

- Kurambura ibitekerezo ku nsanganyamatsiko yatanzwe
- Ibice bine ari byo: umutwe, intangiro, igihimba n'umusozo.

Ishusho y'imbata y'umwandiko

1.4.4. Intambwe z'ingenzi zo guhimba umwandiko ntekerezo

- Gutekereza ku nsanganyamatsiko no kuyisobanukirwa neza.
- Gutekereza no kwandika ku ruhande ibitekerezo ku ngingo nkuru uri buvugeho
- Gutunganya ibitekerezo byatanzwe ku nsanganyamatsiko (gusoma ibyo wanditse ukareba ko hari ibyo waba washyizemo bitari ngombwa cyangwa se ko hari ibyo waba wibagiwe byari ngombwa).
- Kwandukura ibyo wanditse ku rupapuro mu buryo bufite isuku wita no ku mabwiriza y'imyandikire n'igenabika.

Imyitozo

1. Garagaza ibiranga umwandiko ntekerezo.
2. Tandukanya umwandiko ntekerezo n'ibaruwa mbonezamubano.

I. 5. Umwitozo w'ubushoboz i niro bw'umunyeshuri nyuma y'umutwe wa mbere

1. Andika ibaruwa mbonezamubano wubahiriza ibiyiranga ndetse n'amabwiriza yemewe y'imyandikire, uyandikire umwe mu bantu bo mu muryango wawe hanyuma uzayigereranye n'aya bagenzi bawe mu matsinda muyajore mureba ko yubahirije ibisabwa.
2. a) Hanga umwandiko ntekerezo ku nsanganyamatsiko ikurikira: "**Uruhare rwange mu guteza imbere uburezi n'uburere**". Umwandiko wawe ugomba kuba wubahirije amabwiriza y'imyandikire y'Ikinyarwanda n'uturango tw'umwandiko ntekerezo.
b) Sesengura kandi ujore umwandiko mugenzi wawe yahanze ureba niba wubahirije uturango tw'umwandiko ntekerezo kandi niba wanditse wubahirije amabwiriza y'imyandikire y'Ikinyarwanda.

Ubu nshobora:

- Gusobanurira abandi uko uburezi n'uburere byitabwagaho mu Rwanda rwa kera n'uko bwitabwaho mu bihe bya none.
- Kwandika neza ururimi rw'Ikinyarwanda nubahariza amabwiriza y'imyandikire yarwo.
- Kwandika neza ibaruwa mbonezamubano nandikira inshuti yange, ababyeyi cyangwa abavandimwe bange.
- Gusesengura no guhangwa umwandiko ntekerezo.

Ubu ndangwa:

N'indangagaciro z'umuco nyarwanda: gukunda igihugu, kugira ubutwari, kugira ikinyabupfura, kubana neza na bagenzi bange, kuvugisha ukuri, kutarakazwa n'ubusa...

I. 6. Isuzuma risoza umutwe wa mbere

soma umwandiko ukurikira usubize ibibazo byawubajijweho.

Umwandiko: Uburerere mu muryango

Mugabo yagiye gusura nyirasenge Kantengwa utuye i Gasanze. Agezeyo arasuhuza, barikiriza. Yasanze nyirasenge adahari yazindukanye n'umugabo we, bagiye gusura inshuti yabo ku gasozi gahana imbibi n'ako batuyeho kuko burya ngo: "Ifuni ibagara ubucuti ni akarenge." Mugabo yasanze yabo be, baramuzimanira, dore ko bari baratojwe umuco mwiza wo kwakira abashyitsi.

Mu gihe cya nimunsi, Kantengwa n'umugabo barataha basanga umushyitsi yabasuye. Nyuma yo kuganiriza Mugabo umwanya muto, umugabo wa Kantengwa ariheza ngo ahe rugari umwisengeneza na nyirasenge baganire. Dore ikiganiro bagiranye.

Kantengwa: Niko se mwana wa, iwanyu muraho ni amahoro?

Mugabo: Nta kibazo gihari da! N'akavura kagenda kaboneka uko bikwiye.

Kantengwa: None se babyara bawe bashoboye kukwitaho ntiwishwe n'irungu?

Mugabo: Banyakiranye urugwiyo; barateka barangaburira. Bampaye n'amazi ashushye yo gukaraba intoki mbere yo gufungura. Mwabahaye uburerere bwiza pe!

Kantengwa: Ni byo ariko da! Bagerageza kubaha abantu. Ikinyabupfura twabatoje bongeraho icyo ku ishuri ugasanga ari ikintu k'ingenzi buri mwana agomba guhabwa rwose.

Mugabo: Hanyuma rero masenge, reka nkubwire ikingenza, ntaza no kuva aho mba nka wa wundi wagije gutira imfizi, agahugira kuganira ibindi, hakaza kuza undi akamutanga kuyitira bityo bakayihera uwayitiye mbere!

Kantengwa: Ngaho re! Nizere ko amakuru ugiye kumbwira ari ay'ubuhoro!

Mugabo: Humura rwose ni ubuhoro. Nashakaga ko mwazantiza babyara bange bakazamperekeza mu munsi mukuru wo gutaha Impamyabushobozi y'Amashuri ya Kaminuza. Tuzaba dufite imirimo y'ingorabahizi, kuko ari nabwo nzerekana umugen'i nakunze mu muryango. Ubwo kuri mwe nta yindi ntumwa. Ibirori nk'ibyo ntimwabiburamo.

Kantengwa: Ayiii! Mbega ibyishimo! Ibirori birahuriranye ye! Uwo mukobwa se ni uw'ahagana he mwana wa?

Mugabo: Ese ugira ngo ntimushobora kuba mumwibuka; ni umukobwa uvuka mu muryango w'inshuti z'iwacu utuye mu Burasirazuba. Nyamara hari igihe mwahuriye iwacu yaje kudusura.

Kantengwa: Aaa! Umenya isura ye ingarutse mu bitekerezo. Koko hari inkumi nigeze gusanga yabasuye, ariko sinari guhita nkeka ikiyigenza. Burya gukekakeka si n'indangagaciro y'umuco w'Abanyarwanda.

Mugabo: Ubwo rero gahunda ni iyo. Ni ku itariki ya 5 y'ukwezi gutaha.

Kantengwa: Ndumva nta kibazo rwose. Ubwo tuzaza twabukereye. Abo wasabye na bo nta kibazo. Bazitoranyamo uzasigara ku rugo kugira ngo hatagira uduca mu rihumye akaducucura.

Mugabo: Nuko rwose ndabashimiye. Ahubwo mundeber se w'abana na we musezereho.

Kantengwa: Nta kibazo ndamugusezereraho. Twari tumaze no kuvugana ko hari aho ahita yerekeza; gusa yanze kwirirwa aturogoya. Ahubwo reka ndebe uri hafi muri babyara bawe tukurenze irembo. Wibuke kandi kudusuhuriza abo babyeyi, uti: "Mutahe cyane!"

I. Ibibazo byo kumva no gusesengura umwandiko

1. Mugabo yakiriwe ate akigera mu muryango wo kwa nyirasenge? Sobanura impamvu yakiriwe muri ubwo buryo.
2. Ni iyihe mpamvu nyamukuru y'uruzinduko rwa Mugabo kwa nyirasenge?
3. Garagaza imwe mu migenzo myiza y'umuco nyarwanda igaragara muri uyu mwandiko usobanure n'abo igaragaraho.
4. Gereranya ibivugwa muri uyu mwandiko n'ubuzima busanzwe bwa buri munsi

II. Inyunguramagambo

1. Tanga ibisobanuro by'amagambo akurikira ukurikije uko yakoreshejwe mu mwandiko.
  - a) Ingorabahizi
  - b) Nta yindi ntumwa
  - c) Umwisengeneza
  - d) Twabukereye

- e) Uduca mu rihumye
2. Koresha aya magambo mu nteruro wihimbiye.
    - a) Indangagaciro
    - b) Akaducucura
    - c) Kurenza umuntu irembo
  3. Shaka mu mwandiko imbusane z'aya magambo
    - a) Umusangwa
    - b) Akazuba

III. Imyandikire y'Ikinyarwanda

1. Kosora interuro zikurikira ukurikije imyandikire yemewe y'ikinyarwanda.
  - a) Kuba kwisi n'ukwihangana.
  - b) Ntamuntu numwe ushobora kumva ububabare bwabandi badahuje ikibazo.
  - c) Habaho abantu b'inyanga mugayo bakunda kwitangira imbabare.
  - d) Yarangije kwiga mumwaka w'2015
  - e) Yohani Kayiranga yambwiye ko Urwanda n'Uburundi ari ibihugu byaboneye ubwigenge icyariwe.
  - f) Mbere y'ubwigenge, igihugu cya Belgique ni kimwe mu byakoronije Urwanda.

IV. Ihangamwandiko

1. Andikira mugenzi wawe mwigana ibaruwa mbonezamubano umubaza amakuru ye unamumenyesha igithe uteganya kumusura. Ibaruwa yawe igomba kubahiriza imbata y'ibaruwa n'amabwiriza y'imyandikire y'Ikinyarwanda.
2. Hanga umwandiko ntekerezo utarengeje amagambo ijana na mirongo itanu ku nsanganyamatsiko ikurikira: "**Uburezi bufite ireme, inkingi y'iterambere**". Umwandiko wawe ugomba kuba wubahiriye uturango tw'umwandiko ntekerezo n'amabwiriza y'imyandikire y'Ikinyarwanda.

UMUTWE WA KABIRI:

UMUCO NYARWANDA

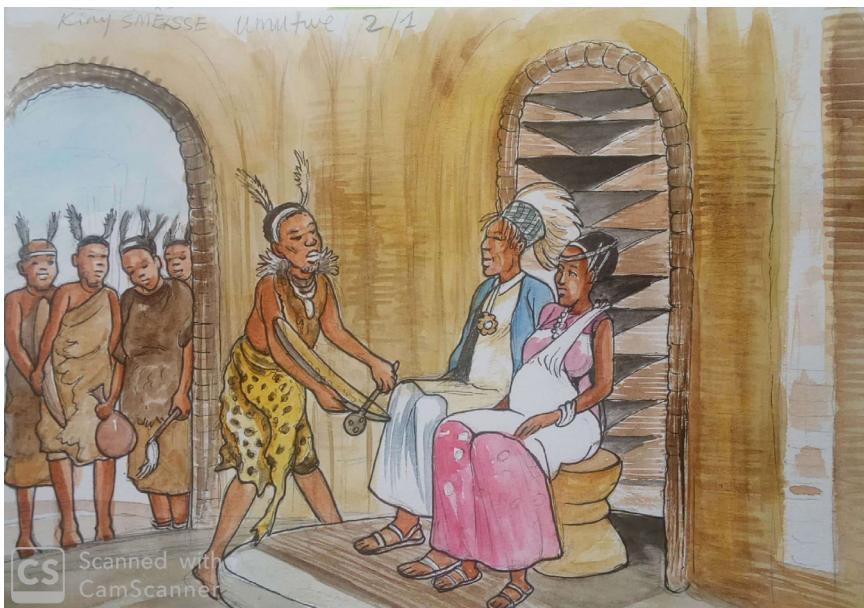
Ubushobodzi bw'ingenzi bugamijwe

- Kurondora ingeri z'ubuvanganzo nyemvugo bwo muri rubanda no gusesengura imyandiko ya zimwe muri zo agaragaza ingingo z'ingenzi ziyikubiyemo.
- Guhangya yigana zimwe mu ngeri z'ubuvanganzo nyemvugo bwo muri rubanda.

Igikorwa cy'umwinjizo

Iyo witegereje imibereho y'Abanyarwanda ba kera usanga ibyabayeho kera baragendaga babyibukiranya bate?

II.1. Umwandiko: Kami ka muntu ni umutima we

Uyu mugani, bawuca iyo babonye umuntu yiyemeje kwihitiramo icyo bamwe bamubuza; nibwo bagira, bati: "Kami ka muntu ni umutima we nimumwihorere". Wakomotse kuri Muhangu wo mu Mvejuru (Huye) ku ngoma ya Mibambwe I Sekarongoro I Mutabazi I ahasaga umwaka wa 1400.

Ku ngoma ya Mibambwe I Sekarongoro I Mutabazi I hariho umugabo wo mu bwoko bw'Abakobwa akitwa Muhangu, akaba umupfumu wa Mibambwe Sekarongoro. Muri ubwo bupfumu bwe, yari akubitihye n'ubutoni bunini kuri shebuja. Bukeye, umwe muri baka Mibambwe asama inda, imaze gukura Mibambwe ategeka abapfumu be kugisha, kugira ngo barebe aho umugore we akwiye kuzabyarira. Abapfumu bajyana imbuto y'uwo mugore bararagura. Abenshi bemeza ko akwiye kubyarira mu Cyambwe (ahahoze ari muri Gitarama); Muhangu wenyine yemeza ko akwiye kubyarira mu Bitagata bya Muganza (na ho hahoze ari muri Gitarama). Bavuye mu rugishiro (aho abapfumu bateranira baragura), baza kuvuga uburyo imana zagenze. Bageze kuri Mibambwe, bati: "Twese twemeje ko umugore wawe akwiye kuzabyarira mu Cyambwe"; bati: "Keretse Muhangu wenyine ni we wereje ko akwiriye kubyarira mu Bitagata bya Muganza"! Kubera ubutoni bwa Muhangu, bituma Mibambwe yemera mu Bitagata bya Muganza.

Nuko muka Mibambwe bamwohereza mu Bitagata kwaramirayo. Haciyeo iminsi, agiye ku nda arananirwa arapfa. Abapfumu bereje ko yabyarira mu Cyambwe baba baboneyeho urwaho rwo kurega

Muhangu wabarushaga ubutoni; dore ko nta muhakwa ukunda undi. Babwira Mibambwe, bati: "Nta kindi kishe umugore wawe; yishwe na Muhangu watumye ajya kwaramira aho atereje"! Mibambwe bimuuyamo arabyemera, biramubabaza cyane!

Inkuru igeria kuri Muhangu iwe mu Mvejuru. Abyumvise arahambira n'abe n'ibye, afumyamo aracika ajya i Burundi. Agezeyo akeza umwami waho, aramwakira, amushyira mu bapfumu be. Muhangu aratona cyane, ndetse ngo kurusha uko yari ameze mu Rwanda. Ubwo yari afite abana b'abadabagizi kuko bakuriye mu bukire, ariko bagakunda guhakwa n'ibwami, ndetse ngo ntibiyibutse no gusezera ngo batahe.

Bukeye Muhangu arabyitegerezza, asanga abana be nta cyo bazimarira, nibwo abasezereye ubwe barataha. Bamaze gutaha, na we arabakurikira abasanga iwe. Akigerayo, arabatumiza ngo baze kumwitaba. Bamaze kuhagera, atumiza abatoni be n'abagaragu b'irimenanda; bose baraterana baba uruvange. Ahamagara abana be, arababwira, ati: "Bana bange kwikota ibwami si bibi; ibibi byanyu ni ukutagira icyo mubwira umwami mukimusaba"! Ati: "Mubuze akandi kami kadahwanye n'umwami, ariko kakaba ari ko gatuma umuntu abana n'umwami neza"!

Abahungu be n'abagaragu be birabayobera, bararebana gusa. Muhangu abonye ko bajumariwe, ati: "Dore ako kami gato gashyikiriza umuntu ku mwami, ni umutima we". Bose batangarira iryo jambo Muhangu abatunguje, birahorwa.

Nuko hacyeho iminsi Muhangu arapfa, abana be basigara muri bwa butoni yabacumbiye. Bukeye, mukuru wabo akubaganya umugore w'umwami w'i Burundi baramufata; bimushyira mu makuba arabohwa aranyagwa, byototera na barumuna be; bose baranyagwa. Abagaragu ba Muhangu bamaze kubibona, bibuka rya jambo yasize avuze, bat: "Muhangu yabivuze ukuri koko 'Kami ka muntu ni umutima we'! Yavuze ko umutima w'umuntu ari akami gato, umwami akabangikana na ko; ariko kakaba ariko gatuma akunda nyirako"!

Nuko rubanda babisamira hejuru ubwo, babona uwiyemeje icyo abandi bamuhinyuriraga, bat: "Nimumureke burya kami ka muntu ni umutima we"! Aho ni na ho kandi haturutse "**kwigira kami gato**" bivuga **kwigira ikigenge**. "Kami ka muntu" bivuga umutima nama.

2. 1.1.Gusoma no gusobanura umwandiko

Igikorwa

Soma umwandiko "Kami ka muntu ni umutima we" ushakemo amagambo udasobanukiwe neza hanyuma uyasobanure wifashishije inkoranyamagambo.

Imyitoto

1. Uzuza kandi ukosore aho bishoboka izi nteruro ukoresheje amagambo akurikira dusanga mu mwandiko: kunyaga, gufumyamo, kwarama, gukeza, urwaho, ubyara.
  - a) Baravuga ngo: "Nta..... abami babiri."
  - b) Umujura aguciye..... yakwiba.
  - c) Kera uwitwaraga nabi ibwami bashoboraga.....
  - d) Ubu ababyeyi bajya ..... kwa muganga.
  - e) Kariza yikanze abajura bamukurikiye maze ..... ariruka.
2. Koresha amagambo akurikira mu nteruro ku buryo agira indi nyito adafite mu mwandiko.
  - a) Kwera
  - b) Kugisha

II. 1.2. Gusoma no kumva umwandiko

Igikorwa

Ongera usome umwandiko “Kami ka muntu ni umutima we”, usubize ibibazo byabajijwe.

1. Iyi nkuru yabaye ku ngoma ya nde? Mu kihe kinyejana? Aho yabereye ubu ni mu kahe Karere k'u Rwanda? Mu yihe Ntara?
2. Muhangu yari muntu ki? Byamugendekeye bite kugira ngo ave mu Rwanda?
3. Abana ba Muhangu bazize ubusa. Ni byo cyangwa si byo? Sobanura.
4. Murumva Muhangu yarashakaga kuvuga iki abwira abana be ko “kami ka muntu ari umutima we?”

2. 1.3. Gusoma no gusesengura umwandiko

Igikorwa

Ongera usome umwandiko “Kami ka muntu ni umutima we”, usubize ibibazo bikurikira.

1. Garagaza ingingo z'amateka n'ingingo ndangamuco ziri muri uyu mwandiko.
2. Garagaza ingingo z'ingenzi n'iz'ingerekira ziri mu mwandiko.
3. Gereranya ibivugwa mu mwandiko “Kami ka muntu ni umutima we” n'ubuzima bw'aho utuye.

2.1.4. Kungurana ibitekerezo

Igikorwa

Mwungurane ibitekerezo kuri iyi ngingo: Akamaro ko kwiga ubuvanganzo bwo muri rubanda muri iki gihe.

II.2. UBUVANGANZO NYARWANDA

Igikorwa

Soma umwandiko ukurikira maze usubize ibibazo byawubajijweho.

Umwandiko: Abanyarwanda bimaraga ubute bari mu mirimo

Abanyarwanda bakoraga imirimo itandukanye bakizihirwa. Abahinga ubudehe bakidogera isuka, bakaririmba imparamba; abahigi mu kibira bakaririmba amahigi, baba bamashije umuhigo bakaroha ibyirahiro.

Buri mwuga wari ufite umwihariko, abasare mu mazi bakamenya amasare yabo, abavumvu bakavuga amavumvu yabo bahamagara inzuki cyangwa baziyama ngo zitabadwinga.

Mu gitaramo abagabo bashoboraga kwivuga, mu gihe cy'umuhiro umukobwa agiye kubaka urwe bakamuhzo, abana bakarushanwa kuvuga vuba utezwe mu mvugo bakamuseka n'ibindi.

Abanyarwanda bari bazi kwirwanaho bimara ubute, batarama cyangwa bakora akazi runaka.

Ibibazo

- a) Amasare, amavumvu, ibihozo n'amagorane ni ubuvanganzo bware bugenewe ba nde?
- b) Kora ubushakashatsi utahure inshoza, amoko n'ingeri by'ubuvanganzo.

2.2.1 Intangiriyo

Ubuvanganzo nyarwanda ni igice cy'ururimi kiga uruhurirane rw'abahanzi nyarwanda, ibihangano byabo ndetse n'uburyo bwabo bwo guhang. Bukubiyemo ibyiciro bibiri bikuru: **ubuvangazo nyarwanda nyemvugo n'ubuvanganzo nyarwanda nyandiko.**

Ubuvanganzo nyarwanda nyemvugo bugabanyijemo ibice bibiri ari byo: **ubuvanganzo nyarwanda bwo muri rubanda n'ubuvangazo nyarwanda nyabami (bw'ubutegetsi).** Muri iki gitabo turibanda ku buvanganzo nyemvugo bwo muri rubanda.

2.2.2 Inshoza y'ubuvanganzo nyemvugo bwo muri rubanda

Ni ibyahimbwe n'abantu ba kera batazwi neza bakaba barahimbaga batandika, bakabifata mu mutwe. Ibyo bahimbaga babishyikirizaga ab'igihe cyabo bikabizihira mu bitaramo, bakagenda babiraga abo basize, bityobityo bakagenda babihererekanya mu mvugo. Ubu buvanganzo bwo muri rubanda bukubiyemo ibintu byinshi byari byarasakaye muri rubanda. Nta muntu bwitirirwaga ko yabuhimbye.

2.2.3 Ingeri z'ubuvanganzo nyarwanda nyemvugo bwo muri rubanda

Muri ubu buvanganzo hakubiyemo ingeri nyinshi. Zimwe wasangaga

zihariwe n'itsinda runaka rikora umurimo umwe; muri zo twavuga: amasare, amahigi, amavumvu... Izindi wasangaga zihuriweho n'Abanyarwanda benshi ku buryo na n'ubu zigifite agaciro. Izo ngeri ni nk'insigamigani, imigani migufi, imigani miremire, ibisakuzo, urwenya na byendagusetsa, indirimbo, imbyino, ibihozo, amagorane n'ibindi.

Umwitoto

Uhoreye ku mwandiko "Abanyarwanda bimaraga ubute bari mu mirimo", sobanura ingeri z'ubuvanganzo zikurikira: Amasare, amavumvu, amahigi, imparamba

2.2.3.1. Insigamigani

Igikorwa

Ongera usubire mu mwandiko wasomye "Kami ka muntu ni umutima we" witegereza imiterere yawo, uko utangira, uko usoza, ibivugwamo maze utahure inshoza n'uturango by'ingeri y'insigamugani.

a) Inshoza y'insigamigani

Insigamigani ni ibitekerezo bifatiye ku muntu wakoze ikintu iki n'iki cyangwa se ikintu cyabaye mu gihe runaka bigahinduka iciro ry'umugani n'ubu ugikoresha. Ishobora kuba kandi iyo mvugo ubwayo, uwo yakomotseho cyangwa icyo yakomotseho.

b) Uturango tw'insigamigani

Insigamigani itangira bavuga inkomoko y'uwo mugani, ikavuga ibyabayeho ku bantu bazwi kandi mu gihe kizwi, inyamaswa cyangwa ikintu byitiriwe. Insigamigani ivuga igitekerezo gifatika ku kintu cyakozwe cyangwa cyavuzwe n'umuntu bigahinduka iciro ry'umugani. Insigamigani kandi isozwa basobanura uwo mugani.

Insigamigani zirimo ingeri ebyiri: insigamigani nyirizina n'insigamigani nyitiriro.

Insigamigani nyiri zina: ni iz'abantu bazwi neza amavu n'amajyo ku buryo abantu bemeye kwigana imigirire yabo mu mvugo ya buri gihe; bigahinduka inyigisho y'ihame.

Insigamigani nyitiriro: Ni ibindi rubanda baba baragenuriyeho bakabigira iciro ry'imigani ariko atari byo byabivuze cyangwa se byabikoze.

Aha dusangamo nk'inyamaswa, inyon...

Ingero:

- Impyisi iti: "Kuvuga ni ugutaruka".
- Inyombya iti: "Mbateye akari aha".

Umwitozo

Jya mu isomero, ryaba iryo ku ishuri cyangwa iry'ahandi cyangwa ukoreshhe ikoranabuhanga maze usome umwandiko w'insigamigani utahuremo uturango twayo maze ubwire bagenzi bawe iyo nsigamigani mu nshamake kandi ubasobanurire uturango twayo.

2.2.3.2. Imigani migufi cyangwa imigani y'imigenurano

Igikorwa cy'umwinjizo

*Soma ibika bibiri bya nyuma by'umwandiko “**Kami ka muntu ni umutima we**” maze usubize ibibazo bikurikira:*

- Imvugo “**Kami ka muntu ni umutima we**” ishaka kuvuga iki ukurikije ibivugwa mu mwandiko?
- Uhoreye ku miterere n'ibisobanuro by'iyi mvugo, tahura inshoza y'imigani y'imigenurano n'uturango twayo.

a) Inshoza y'umugani mugufi (Ungenurano)

Mu Kinyarwanda umugani mugufi ni interuro ngufi gacamigani yakubiyemo ihame ridutoza gukora iki cyangwa se kudakora kiriya. Iyo nteruro iba yumvikana mu mvugo y'amarenga, ishushanya kandi igenura kuko iba ibumbatiye inyigisho yumvwa hakoreshejwe inyurabwenge.

Imigani y'imigenurano ikubiyemo insanganyamatsiko zinyuranye z'uturango tw'umuco nyarwanda nk'uburezi n'uburere, imibanire, ubucuti, imyemerere, ubwisungane cyangwa ubufatanye n'ibindi.

Ingero:

- Uburere buruta ubuvuke.
- Igitu kigororwa kikiri gito.
- Akebo kajya iwa mugarura.

- Ifuni ibagara ubucuti ni akarenge.
- Imana iraguha ntimugura iyo muguze iraguhenda.
- Inkingi imwe ntigera inzu.

b) Uturango tw'imirani migufi

- Ni utubango tugufi dufite imvugo idanangiyе kandi twuzuyemo (tubumbatiye) ubutumwa.
- Umugani mugufi uwusobanukirwa bitewe n'icyo barenguriyeho.
- Intego yawo ni ukwigisha abantu kugira ngo bahindure ingeso mbi zabo cyangwa bakomeze imico myiza bari basanganywe.
- Imigani migufi ni ibihangano nyabugeni kuko usanga yifitemo ikeshamvugo nk'igihangano nyabugeni icyo ari cyo cyose.
- Urangwa kandi no kuba ugizwe n'ibice bibiri by'interuro byuzuzanya cyangwa bivuguruzanya.

Ingero:

- Utaganiriye na se ntamenya icyo sekuru yasize avuze.
- Ubuto bubeshya umuntu agaseka.
- Irya mukuru urishima uringe.
- Irya mukuru riratinda ntirihera.

Umugani w'umugenurano wumvikana ku buryo bubiri ari na ho hakuwe imvugo ko ugenura: **Uburyo bwa kamere yawo n'uburyo bw'amarenga.**

Umugani wumvikana mu buryo bwa kamere yawo iyo umuntu awuciye, uwumvise awumva mu mvugo iboneye, mbese itamugora kuyumva.

Urugero:

Arimo gishigisha ntavura: birumvikana ko amata atavura ugenda uyakozamo umutozo uyavuruga buri kanya (gushigisha ni ugukaraga umwuko mu gikoma kiri ku ziko ngo ifu yivange n'amazi itaza gufata mu ndiba bigashirira), iringo ni ihame. Urumva koko ari byo, nta kindi gisobanuro ugomba kugira ngo wumve uwo mugani.

Umugani wumvikana mu buryo bw'amarenga. Uwumvise agomba gutekereza agashishoza kugira ngo amenye icyo uwo mugani bawurenguriraho, mbese ingingo ishushanya. Uyu mugani urerekana ingorane umuntu aterwa n'abamusesereza mu bikorwa bye bagira ngo berekane ko ibye bidashobora gutungana kandi bifite kidobya. Uko

kumutobera urogoya imigambi ye, ni byo bagereranya no gushigisha amata kuko amata ubusanzwe aba ikivuguto ari uko wayateretse ukayarekera hamwe agatuza, akabona gufatana, ari byo bita “kuvura”.

Imigani y'imigenurano ikubiyemo uturango twinshi tw'umuco wacu nk'uburezi n'uburere, imibanire, uko twumva isi n'ibiyiriho cyangwa ibitubaho n'ibindi.

Umugezi w'isuri urisiba". Wumvise uyu mugani ko iyo umugezi usakuma ibintu byinshi: ibiti, ibyatsi, ibitaka...ugera aho biwufunga ugasibama, wumva ko ari byo kandi byumvikana.

Uburyo bwa kabiri ni **uburyo bw'amarenga**. Uciriwe uwo mugani cyangwa undi wese uwumvise agomba gutekereza, agashishoza akumva neza icyo bamubwirira muri uwo mugani. Mbese ibyo uwo mugani umushushanyiriza, umubwira mu marenga. Akumva ko agereranywa n'uwo mugezi, ko imico mibi yakora yibwira ko akorera abandi bigera aho akaba ari we bigiraho ingaruka.

Imigani migufi rero ni ubuvanganzo bwigisha, bukosora kandi bukanenga imigirire idahwitse.

Imyitozo

1. Ni uwuhe mugani wacira abantu bavugwa mu nteruro zikurikira:
  - a) Kagabo na Nyiraneza barashakanye kandi bahora mu makimbirane adashira bitewe n'uko iyo umwe atereye hejuru n'undi ahita amusubiza bityo bikarangira barwanye.
  - b) Gatari akunda gusuzugura iby'abandi basubije mu ishuri akumva ko ibye ari byo bizima ko nta wundi wagira icyo asubiza. Bikarangira nyuma yo gukosorwa ari we ubonye amanota make.
2. Soma inkuru ikurikira hanyuma usubize ibibazo byayabajjweho.

Karekezi akora akazi k'ubuganga kandi abarwayi bamukundira uko abitaho. Ku bitaro aho akorera haje umugabo uje kuhivuriza amubwira ko areka akazi akaza bakajyana akamuha akazi ko kumuyoborera ivuriro. Yamubwiye ko kugira ngo amujyane abanza kumuha amafaranga ibihumbi ijana yo kumushakiramo ibyangombwa. Yahise asezera akazi ajya gushaka uwo mugabo. Ajya mu mugi kumureba. Agize ngo aramuhamagara kuri terefone asanga nimero ye ntiboneka. Aramanjirirwa, agarutse ku kazi asanga bamaze kumusimbuza undi.

- a) Ni uwuhe mugani wacira umuntu umezenka Karekezi wirukankira ibihita byose akitesha amahirwe yari afite?

- b) Ni uwuhe mugani wacira umuntu umeze nka Karekezi umwerekako iyo wihutiye gukora ibantu utatekereje bikubyarira ingaruka mbi?
- c) Gira inama Karekezi mu mugani mugufi umubwira ko akwiye kujya agisha inama abandi ko ibitekerezo bye wenyine byamuroha.
3. Soma izi nteruro zikurikira, ushake umugani w'umugenurano wahuza n'ibivugwamo.
- a) Iminsi uyiteganyiriza hakiri kare, ukibishoboye, ibantu wazigamye bikazagutunga utakishoboye n'inshuti washatse zikazagufasha umaze gusaza cyangwa wamugaye.
- b) Ntawukwiye kwishimira ibyago by'undi naho yaba ari umwanzi we kuko na we bishobora kumugeraho.
- c) Ubwuzu n'ubuntu bw'ugukunda bumugaragaraho akikubona, ntatindiganya kukwakira neza, aguhorana ku mutima n'iyo ufite ibyago abigufashamo utabimusabye.
- d) Umurimo udakora wibwira ko woroshye, ukagaya abawukora ngo nta cyo bamaze kandi ubakomereye koko. Umuntu ananirwa kugira icyo akurusha, ariko ntananirwa kujora icyo abandi bakoze.
- e) Kwiherira ibyo utunze ntusangire n'inshuti utazi icyo iminsi iguteze.

2.2.3.3. Ibisakuzo

Igikorwa

Itegerezre interuro zikurikira, maze ukore ubishakashatsi utahure inshoza, uturango n'akamaro by'ibisakuzo.

Sakwe sakwe...! Soma!

- a) Ngesa bumera. **Umusatsi**.
- b) Sakuza n'uwo muri kumwe. **Ururimi**.
- c) Nyabugenge n'ubugenge bwayo. **Inkoko icutsa itagira amabere, inka icurika icebe ntimene amata, inzoka igenda itagira amaguru**.

a) Inshoza y'ibisakuzo

Ibisakuzo ni umukino wo mu magambo, ugendanye n'ibibazo n'ibisubizo byabyo, bihimbaza abakuru n'abato, kandi birimo ubuhanga kuko byigisha gutekereza.

Ibisakuzo ni ingeri yagenewe kwigisha no kwidagadura. Binyura mu mukino ugizwe n'ibibazo by'ubufindo n'ibisubizo byabyo. Ubaza agira ati: "Sakwesakwe". Mugenzi we agasubiza ati: "Soma". Ubwo undi akavuga igisakuzo, mugenzi we atashobora kugisubiza undi ati: "Kimpe". Mugenzi we ati: "Ngicyo", umukino ugakomeza utyo. Usanga mu bisakuzo harimo ibya kera cyane, ariko hakabamo n'ibya vuba bigusha ku mateka ya hafi. Ndetse no muri iki gihe abantu bashobora guhimba ibisakuzo byunganira iriya nganzo yo hambere.

Ingero:

Sakwe sakwe...! Soma!

- Zenguruka duhure.
- Aho nagendaniye nawe wambwiye iki?
- Nkubise urushyi rurumira.

b) Uturango tw'ibisakuzo

- Ibisakuzo birangwa no gutangizwa n'amagambo: Sakwesakwe...! Soma!
- Ibisakuzo kandi bigomba gukinwa n'abantu babiri bakuranwa.
- Birangwa no kuba hari ikibazo kijimije n'igisubizo gishobora kuba cyo cyagwa ntikibe cyo.
- Mu gusakuza, unaniwe kwica igisakuzo, uwo basakuzanya arakiyicira bityo akaba akimutsinze.

c) Akamaro k'ibisakuzo

Ibisakuzo bifasha abana ndetse n'abakuru gukora imyitozo mfuturamvugo igamije kubamenyereza gutekereza, kuvuga badategwa, kumenya gufindura imvugo zidanangiye , kandi bikabatoza umuco ndetse bikanabamenyesha amateka.

Umwitoto

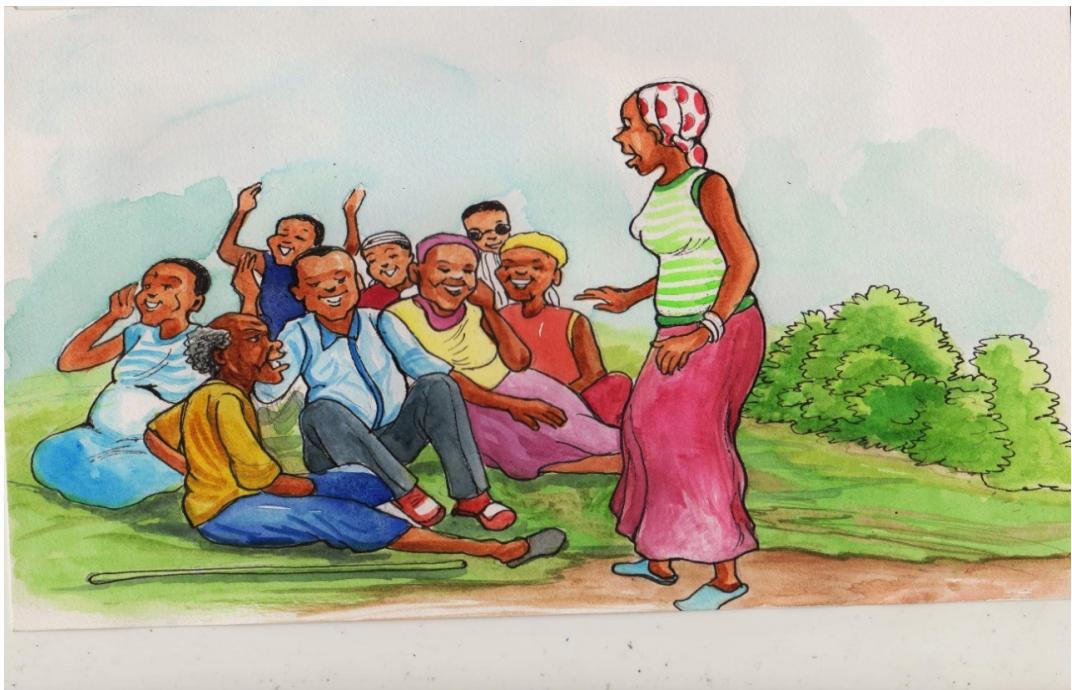
Ica/findura ibisakuzo bikurikira:

- a) Aho nagendaniye nawe wambwiye iki?
- b) Idagadure naraguharuriye.
- c) Twavamo umwe ntitwarya.
- d) Nshinze umwe ndasakara.

2.2.3.4. Urwenya na byendagusetsa

Igikorwa

Soma inkuru zikurikira, ukore ubushakashatsi utahure inshoza n'uturango by'urwenya na byendagusetsa.

- Umugabo w'igisambo yumvise ashonje, anyarukira mu nzu asangamo ibiryo by'umwana, arabiterura. Abuze aho abirira ajya mu bwiherero, arya vubavuba, ibyago bye biza kumuniga araniha,

umugore yumvise umuniho arahurura ati: "byagenze bite? Undi araceceka. Agize amahirwe biramanuka ntiyongera kuniha, umugore arongera arakomanga ati: "Hari urimo?" Umugabo afata ya sahani ayambara ku mutwe. Umugore arambiwe asunika urugi, umugabo abuze icyo avuga akomanga kuri ya sahani ati: "mada, witonde ubu nabaye umuporisi."

- Rwakagorora yahuye n'umugenzi wigendera maze agira atya amucinya urushyi. Ngo asange yamwibeshyeho (yari amwitiranyije n'umuntu wari waramwambuye) niko kumusaba imbabazi, undi na we ntiyabyemera ajya kumuregera abunzi. Rwakagorora acibwa amande y'igihumbi. Uko yagatanze inoti y'ibihumbi bibiri, ayo kugarura arabura ni uko acunga wa mugenzi ku jisho, aritunatuna maze amwasa urushyi rwa kabiri ati: "Ntibikuvune ugarura, n'ayo asigaye yahamane!"

a) Inshoza y'urwenya na byendagusetsa

Urwensa na byendagusetsa ni inkuru zisetsa cyane ku buryo umuntu uzibariwe ababaye cyangwa arakaye aruhuka. Izi nkuru hari ushobora kuzibarirwa zimuvuga nabi akarubira, akarya karungu, akaba yakwadukira abantu akabahutaza. Urwenya na byendagusetsa ni kimwe mu biranga umuntu warezwe, wabanye n'abandi. Ubwiwe izi nkuru akagaragaraho ubunyamusozi aba abuze akarango k'intore. Byendagusetsa ariko yo bavuga ko yenda gusetsa kuko mu by'ukuri bavuze ngo irashekeje mbere y'uko ibarwa ntawaba agikeneye guseka iby'ijo nkuru igiye kuvugwa.

b) Uturango tw'urwenya na byendagusetsa

Urwensa rurangwa no kuba ari amagambo cyangwa imyifatire y'umuntu bisetsa abandi. Usanga mu mvugo umunyarwenya akoresha amagambo aterekanyi, cyangwa akavugishwa kubera impamvu iyi n'iyi ku buryo bisetsa abamwumva.

Byendagusetsa yo irangwa no kuba ari agakuru kagufi gasekeje, cyane kubera ko ibivugwamo bidashoboka, cyangwa bidakwiranye n'aho bivugiwe cyangwa n'ubivuze. Ari urwenya cyangwa byendagusetsa byose biba bigamije gusetsa no gushimisha abantu.

Umwitoto

Hanga urwenya cyangwa byendagusetsa ku ngingo yo kwamagana ubusambo mu muco nyarwanda.

2.2.3.5. Ibyivugo by'amahomvu

Igikorwa

Soma imyandiko ikurikira hanyuma usubize ibibazo byayibajijweho.

- Nagiye ku rusenge ibitugu ndabitigisa, Imyambi ndayisukiranya, abo twari kumwe ndabacyaha, nitwa Cyaradamaraye.
- Nivugije ku rusenge, umwana yivugira mu nda ya nyina nta ho byabaye.
- Ndi umuhungu ndi umuziraguhunga, mirindi y'abasore nanze guhunga iwacu twaraye ubusa.
- Ndi nyamuca mu gakangaga abakobwa bakagacira icyo bati: "Micomyiza yanyuze aha"!

Ibibazo ku myandiko

- Ni iyihe nsanganyamatsiko usanga muri iyo myandiko umaze gusoma?
- Kuvuga ko umuntu ari Cyaradamaraye bishatse kuvuga iki? Birakwiye ko babivugira ku muntu w'umugabo? Kubera iki?
- Ni ibihe bikorwa by'indengakamere usanga muri iyo myandiko? Sobanura igisubizo cyawe.
- Mumaze gusoma no gusesengura iyo myandiko, mwavuga ko ari ubuhe bwoko bw'emyandiko?
- Tanga inshoza n'uturango by'ubwo bwoko bw'emyandiko.

1. Inshoza y'ibyivugo by'amahomvu

Ibyivugo by'amahomvu cyangwa ibyivugo by'abana ni ibyivugo bigufi abana bivugaga bagamije gusetsa no kwidagadura muri rusange. Ibi byivugo byivugirwa mu bitaramo byo mu miryango, si mu bitaramo by'ingabo. Impamvu babyita amahomvu ni uko mu by'ukuri ibyo birata biba bitarabayeho.

2. Uturango tw'ibyivugo by'amahomvu

- Ni ibyivugo bigufi cyane
- Ni ibyivugo byivugwa n'abana
- Ibigwi biratamo biba bitarabaye
- Bigamije gusetsa no kwidagadura
- Uwivuga yigereranya n'ibintu, inyamaswa akaba ari byo ashingiraho ubuhangange bwe.
- Aho kwirata ubutwari bwo ku rugamba, uwivuga yirata ubwiza, ubuhangange mu kurya, mu gukundwa n'abagore n'abakobwa...

Imyitozo

Hanga urwenya cyangwa byendagusetsa ku ngingo yo kwamagana ubusambo mu muco nyarwanda.

1. Ibyivugo by'amahomvu birangwa n'iki?
2. Hanga ikivugo cy'amahomvu ukurikije ibiranga bene ibyo byivugo maze wivuge ikivugo cyawe imbere ya bagenzi bawe.

II. 3. Umwitozo w'ubushobozi ngiro bw'umunyeshuri nyuma y'umutwe wa kabiri

Umaze kwiga ubuvanganzo nyemvugo, jya mu isomero maze uhitemo imyandiko y'imwe mu ngeri z' ubuvanganzo nyarwanda bwo muri rubanda uyisome. Hera kuri iyo myandiko uhange igihangano cyawe bwite cya bene iyo ngeri.

Ubu nshobora:

- Gusesengura imyandiko itandukanye yo mu ngeri z'ubuvanganzo nyarwanda bwo muri rubanda ngaragaza ingingo z'ingenzi n'iz'umuco zigaragaramo.
- Gutandukanya no guhangya imyandiko inyuranye yo mu ngeri z'ubuvanganzo nyarwanda bwo muri rubanda.
- Kunoza imvugo yange nkoresha neza imigani migufi mu biganiro bisanzwe, mu biganiro mpaka no mu nyandiko zitandukanye nandika.
- Gukina umukino wo gusakuza n'abandi.
- Kwivuga mu ruhame ntategwa kandi nsesekaza.

Ubu ndangwa:

N'umuco nyarwanda n'indangagaciro z'umuco zawo.

II. 4. ISUZUMA RISOZA UMUTWE WA KABIRI

Soma umwandiko ukurikira usubize ibibazo byawubajijweho.

Umwandiko: N'imirumbire yaba iya ntenyo

Uyu mugani umuntu awuca iyo agobotswe n'amaburaburizo abandi bahinyura, agashobora kugoragoza icyari kimubangamiye; nibwo agira ati: «N'imirumbire yaba iya Ntenyo»! Wakomotse ku bashonji bo mu Buganza (Intara y'i Burasirazuba) ahagana mu mwaka wa 1800.

Mu rwimo rwa Yuhi Gahindiro, mu Rwanda hateye inzara kirimbura; bayita Rukungugu. Amapfa aracana, ibintu biradogera impande zose z'u Rwanda: amapfa aracana mu Buganza, aracana mu Mutara, aracana mu Rukiga rwa Byumba, arasesura mu Rukaryi n'u Bwanacyambwe; mbese utwo turere turarimbuka. Ibintu bimaze kuyoerana, abagabo babiri bo mu Buganza bacitse ku icumu, bumva bavuga ko i Bumbogo bwa Mbirima na Matovu hagikanyakanya. Barikora n'abana n'abagore babo baboneza basuhukiye; bagezeyo basanga Abambogo na bo bahonda inguri. Babikubise amaso barumirwa baribaza bat: «Tubikitse dute ko tutabona icumbi kandi ntidufunguze tubaye abande»?

Bigeze aho baragenda biroha mu rugo rw'umukeuru w'umupfakazi waru aho mu Bumbogo. Bagezeyo bamwaka icumbi, umukeuru arababwira ati: «Nimurare, ariko nta funguro mubona; dore na twe turicira isazi mu jisho». Baracumbika, ariko barara bagera ijoro. Babaza wa mukeuru bat: «Mbese ntiwatumenyera u Rwanda rwaruta urundi»?

Umukecuru ati: «Numvise ko hakurya aha ku Ndiza hapfuye gukanyakanya, ariko geweho nabuze intege zangezayo». barita mu gutwi. Bukeye baradogagira bambuka Nyabarongo bafata ku Ndiza. Bagezeyo basanga hari hanyuma y'ibibi byose. Nibwo bigiriye inama, bati: «Aho gupfa uru nimuze dusindagire dusubire inyuma twirohe muri Nyabarongo!» Abagore babo babyumvise, barababwira, bati: «Nimugende mwenyine ntitwatinyuka kwirohera abana mu ruzi». Mu gihe bakibivuga, bumva abandi badari bavuga, bati: «Tugiye ku Ntenyo ngo bejeje uburo!» Ba bandi, bati: «Natwe nimuze tugeyo, tuhace inshuro none twazarokoka!»

Nuko bikoma abo badari bandi, baradogagirana bataha mu Marangara, bukeye barasindagira bagera ku Ntenyo; batungukira ku murima w'uburo w'umugabo Mirenge ya Kigogo, uyu wari ukize cyane mujya mwumva, ku buryo na n'ubu umuntu ukize bigaragara bavuga ngo: «Akize ibya Mirenge». Bakibukubita amaso, ntibirirwa babaza, biroha mu murima n'abagore n'abana. Ubwo bawugezemo abarinzi babwo bagannye imuhira, ariko kandi n'ubwo buro bukaba bwararumbye bweze ibitarutaru. Bamaze kubugeramo, baratangira barahekenya. Igihe binikije bashishibuza, abarinzi babatungukiraho barabafata. Bagiye kubakubita, baratinya, bati: «Na hatoya batatugwaho, ahubwo nimuze tubashyire Mirenge abitegekere! Barabashorera no kwa Mirenge, babagezayo ibyanga byabarenze. Mirenge abakubise amaso abaza abarinzi, ati: «Aba bantu ibyanga byarenze none ntibamariyeho twa turumbaguzwa tw'uburo!» Abandi, bati: «Ese wowe amaso ntaguha?»

Ba badari bumvise Mirenge yise bwa buro uturumbaguzwa, batera hejuru bati: «Nimirumbire yaba iya Ntenyo!» Ubwo bashakaga kumwumvisha ko nta handi mu Rwanda wabona uburo nk'ubwo bwo ku Ntenyo. Abantu bari aho babyumvise babagirira impuhwe, na Mirenge arazibagirira, ndetse abashyira iwe bacayo inshuro barakira.

Nguko rero uko Mirenge yakijije abashonji, inzara ica ibintu mu Gihugu. Nubwo ubukire bwe icyo gihe bwari buke bwose, yari abusumbije abandi bose mu Gihugu, kuko iwe ari ho honyine hari heze uburo. Ngubwo rero ubukire bwa Mirenge ku Ntenyo mujya mwumva!

Nuko umugani utangira ubwo, umuntu yaba amaze gushoberwa akagobokwa n'akantu k'amaburaburizo abandi bahinyura, agashobora gukika icyari kimwugarije, noneho we akagira ati: «Nimurekere iyo, nimirumbire yaba iya Ntenyo kwa Mirenge!»

I. Ibibazo byo kumva no gusesengura umwandiko

Subiza ibibazo bikurikira:

1. Uyu mwandiko ni bwoko ki? Sobanura impamu.

2. Uretse Rukungugu, vuga andi mazina y'inzara uzi zayogoje u Rwanda. Uvugemo ebyiri n'icyaziteye.
3. Ibibazo k'inzara wagikemura ute mu buryo burambye? Tanga ingingo nibura eshanu.
4. Mu Gihugu hose bari bashonje pe! Byerekane.
5. Garagaza ingingo z'umuco ziboneka mu mwandiko.

II. Ibibazo by'inyunguramagambo

1. Huza amagambo cyangwa itsinda ry'amagambo n'ibisobanuro byayo.

Uruhushya A	Uruhushya B
a) Bahonda inguri	1. aratera
b) Amapfa araserura	2. basura ko bwacya
c) ibyanga	3. Ibiribwa umuntu ahabwaho igihembo ku murimo yakoze
d) inshuro	4. barishwe n'inzara
e).Barara bagera ijoro	5. Ibantu by'amazi byeruruka biva mu tubuto tumwe na tumwe tutarakomera, nk'amasaka, ibigori n'ibindi.

2. Uzuza interuro zikurikira:

- a) Umuntu wakize cyane bavuga ko.....
- b) Umuntu warushye cyane bavuga ko.....
- c) Inzara yatewe n'amapfa y'izuba bayise.....

III. Ibibazo ku buvanganzo

1. Tahura imigenurano ifatiye kuri aya magambo usanga mu mwandiko unayisobanure muri make: **inzara, inshuro, amapfa, ijoro**.
2. Tandukanya insigamigani n'umugani mugufi ugendeye ku turango twabyo.
3. Sobanura mu buryo bubiri uyu mugani mugufi "**Umugezi w'isuri urisiba**" uwusobanure mu buryo bwa kamere yawo no mu buryo bw'amarenga, .
4. Hanga ikivugo cyawe wubahiriza uturango tw'ikivugo cy'amahomvu.

UMUTWE WA GATATU:

KUBAHIRIZA UBURENGANZIRA BWA MUNTU

Ubushobozi bw'ingenzi bugamijwe

- Gusesengura umuvugo ku burenganzira bwa muntu hagaragazwa ingingo z'ingenzi ziwukubiyemo n'uturango twawo.
- Guhimba no kuvuga umuvugo imbere y'abandi.
- Kugaragaza uturemajambo n'amategeko y'igenamajwi by'izina mbonera, ntera n'izina ntera.
- Gukoresha neza inyunguramagambo mu mvugo no mu nyandiko.

Igikorwa cy'umwinjizo

Ushingiye ku bumenyi ufite garagaza uburyo bwakoreshwa kugira ngo uburenganzira bwa muntu buharanirwe kandi bubungabungwe uko bikwiye.

III.1. UMWANDIKO: BARAZIRA IKI?

Rubundakumazi

Iyo ahembwe aragenda
Utubari akatubunga
Amakashi ayatanga

5. Agataha bukeye.

Ab'iwe agahonda

Bagahinduka intere
Bagacika bahunga
Bagataha ibigunda

10. Ngo badasongwa bashonje.

Abana yabyaye

Ntibigeze ishuri
Yabashoye ibishanga
Gushaka ibyo barya

15. Ngo bimenye ubwabo.

Ifaranga bacyuye

Aribaka abahonda
Anabita ibirumbo
Bitigeze ubwenge
20. Bitazi guhaha.

Nyiramama yabyumva
Agashengurwa cyane
Agatinya gukopfora
Ngo atotswa igititu
25. Agatimburwa ashonje.

Yamubwira guhaha
Ngo agaburire abana
Agahatwa inshyi nyinshi
Ati: "Ibirumbo wabyaye
30. Ntibyazanye inoti?

Nge nazanye urwagwa
Rwo kumara inyota
Mwe muteke kayote
Murenzeho amazi
35. Muryame burije".

Agisoza ayo ngayo
Haba haje gitifu
Umwe utwara ubwo bwatsi
Amukubita amapingu
40. Ati: "Ibyo uhomva urabizi?

Urubyaro wabyaye
Ntirwigeze ishuri
Urataha uruhonda
Rugahinduka intere
45. Ngo utabaza uramwica!

Uyu munsi ndi nawe
Uraryozwa abo wica
Ubacira uburumbo
Wabateye ubabyara
50. Ngo bazirera ubwabo".

3.1.1. Gusoma no gusobanura umwandiko

Igikorwa

Soma umwandiko “Barazira iki?” ushakemo amagambo udasobanukiwe neza hanyuma uyasobanure ukurikije inyito afite mu mwandiko wifashishije inkoranyamagambo.

Umwitoto

Simbuza amagambo atsindagiye amwe muri aya magambo akurikira: aho ngaho, abo uhohotera, indembe, badahuhurwa, abana, agahinda, ugakubita, uyobora.

- a) Umwe **utwara ubwo bwatsi**
- b) Urataha **ugahonda**
- c) Ugahindura **intere**
- d) Ngo **badasongwa** bashonje
- e) **Urubyaro** wabyaye

3.1.2. Gusoma no kumva umuvugo

Igikorwa

Ongera usome umwandiko “Barazira iki?” hanyuma usubize ibibazo byawubajijweho.

1. Nyiri urugo uvugwa muri uyu mwandiko ni nde? Ateye ate?
2. Ni ubuhe burenganzira bw’umuntu butubahirijwe muri uyu mwandiko? Erekana imikarago ishyigikira igisubizo cyawe.
3. Ihonyora ry’uburenganzira bwa muntu rivugwa muri uyu mwandiko riterwa n’iki?
4. Kuki abahohoterwa batavuga ihohoterwa bakorerwa?
5. Abahohoterwa bavugwa muri uyu mwandiko batabawe na nde? Garagaza imikarago ibyerekana.

3. 1.3. Gusoma no gusesengura umwandiko

Igikorwa

Ongera usome umwandiko “Barazira iki?” maze usubize ibibazo bikurikira.

1. Ni irihe somo ry’ingenzi ukuye muri uyu mwandiko?
2. Hari abo muturanye wumvise cyangwa wabonye bameze nka Rubundakumazi? Ni izihe ngaruka z’imyitwarire yabo ubona mu miryango yabo? Ni uwuhe musanzu watanga kugira ngo abo bantu bage mu nzira nziza.
3. Erekana ingaruka zaterwa no kurara mu bigunda n’ahandi hose hatujuje ubuziranenge.
4. Erekana ingaruka zaterwa no kubura uburenganzira mu muryango.

3.1.4. Kungurana ibitekerezo

Igikorwa

Uhereye ku mwandiko “Barazira iki?” muheruka kwiga mwungurane ibitekerezo ku nsanganyamatsiko ikurikira:

Ingaruka zo kubangamira uburenganzira bwa muntu n’ibyakorwa kugira ngo uburenganzira bwa muntu bwubahirizwe.

III.2. UMUVUGO

Igikorwa

Ongera usome umwandiko “Barazira iki?” witegerezza imiterere yawo, maze utahure inshoza n’uturango by’umuvugo.

3.2.1 Inshoza y’umuvugo

Umuvugo ni igihangano kiri mu mvugo cyangwa mu nyandiko cyuje uturango nyabusizi. Uhanga umuvugo atanaga imvugo ye akayiha ubwiza bunogeye amatwi n’umutima kubera indyoshyanjyana n’iminozanganzo biwugize. Iyo minozanganzo uysanga mu majwi, mu nnyana, mu myubakire y’interuro ndetse no mu magambo y’indobanure aberanye n’ingingo yaturwa.

3.2.2 Uturango tw'umuvugo

Umuvugo urangwa n'interuro ngufi bita imikarago cyangwa intondeke. Umuvugo uba ugabanyijemo amabango ari yo wagereranya n'ibika mu myandiko isanzwe.

Imikarago y'umuvugo iba ifite injyana nk'iyo mu ndirimbo. Umuvugo urangwa kandi n'injyana y'isubirajwi, iy'isubirajambo, injyana ipimye bita indengo n'ubundi bwoko butandukanye bw'ikeshamvugo nk'imibangikanyo, ihwanisha, iyitirira, igereranya...

Ikeshamvugo rikoreshwa mu mivugo

a) Injyana

Mu mivugo hakoreshwamo ikeshamvugo rishingira ku njyana. Mu buhanzi bw'imivugo bakunda kugenda bakoresha amajwi asa harimo asoza umukarago cyangwa awutangira hakaba n'akoreshwa hagati. Bakoresha kandi isubirajwi, isubirajambo n' isubirasaku. Banakoresha ubwoko bw'injyana ishingiye ku gupima imikarago bita indengo. Mu bisigo nyabami byinshi ho bakoresha amabango aba yanditse umudandure.

Ubu bukurikira ni bumwe mu buryo bw'injyana bukoresha mu mivugo.

Isubirajwi

Ni ikeshamvugo rishingira ku kugenda basubira mu ijwi runaka ku buryo bunogeye amatwi.

Urugero rwo mu muvugo “Barazira iki?”

Rubunda ku mazi

Utubari akatubunga

Amakashi ayatanga

Ntibigeze ishuri

Yabashoye ibishanga

Isubirajambo

Ni igihe isubirajwi rigaruka mu ijambo bihuriye ku gicumbi kimwe n'iryaribanjirije cyangwa se ijambo rikagaruka uko ryakabaye.

Urugero rwo mu muvugo “Barazira iki?”

Bagahinduka intere

Bagacika bahunga

Bagataha ibigunda

Indengo

Indengo ni ubwoko bw'injyana ishingiye ku gupima utubangutso tugize imikarago. Iyo njyana yakoreshejwe cyane mu mazina y'inka. Buri kabangutso kangana n'inyajwi imwe itebuka, bivuga ko umugemo utinda ugira utubangutso tubiri.

Urugero:

- Inka ya Rumonyi
- Rutagwaabiza iminega,
- Inkuba zeesa mu Bihogo,
- Rwaa mugabo nyirigira
- Imbizi isaanganizwa ingoma,
- Inka ya Rumonyi ifite imikarago y' utubangutso 9

b) Imibangikanyo

Ni umunozanganzo ushingiye ku gukurikiranya imikarago iteye kimwe, cyangwa se ku gukurikiranya mu mikarago ingingo zuzuzanya cyangwa zivuguruzanya.

Urugero mu muvugo “Mpore nyampinga”

- **Imikarago iteye kimwe :**
Uganze uturwe ubone amaturo

Ukunde ukundwe ugire agaciro.

Ingero mu muvugo “Turyamagane twese”

- **Ingingo zuzuzanya :**
Yo kwimwa intango y'ubuzima
- **Ingingo zivuguruzanya**
Tugire ubupfura buzira ubupfayongo

c) Igereranya

Ni ukugereranya ibintu bifite icyo bihuriyeho ku buryo kimwe cyagufasha gusobanura ikindi ukoresheje uko bisangiye imisusire, imigenzereze, umumaro n'ibindi. Igereranya rigira uturango: nka, na, kimwe, asa ...

Urugero rwo mu muvugo “Turyamagane twese”

Duhashye uwo muco muri bose
Kuko iwacu ufatwa nka kirazira.

d) Ihwanisha

Ihwanisha ni ikeshamvugo risa no kugereranya ku rwego rwa kabiri, aho urenga ibyo kureba icyo ikigereranywa n'ikigereranyo bihuje, ugasa n'ubinganyisha, kimwe kikaba cyafata umwanya w'ikindi cyangwa cyagihagararira.

Urugero rwo mu muvugo “Turyamagane twese”

Babyara umuhungu ngo ni umutabazi
Babyara umukobwa ngo ni agahinda

e) Iyitirira

Iyitirira rishingiye ku gufata ikintu ukakitirira ikindi bitewe n'uko ubona isano bifitanye. Icyo gihe ijambo rifata umwanya w'irindi rikagira inyito nshya kandi n'iyo ryari risanganywe ritayitakaje.

Urugero rwo mu muvugo “M pore nyaminga”

Nyampinga afite agaciro
Ni na we uhekera urutubyara
Aha Nyampinga aritirirwa ababyeyi bose.

Umwitoto

Hanga umuvugo kuri imwe mu nsanganyamatsiko zikurikira wubahiriza uturango twaho nyuma uwuvugire imbere ya bagenzi bawe udategwa kandi wubahiriza injyana yaho.

- Turwanye iohoterwa.
- Haranira uburenganzira bwawe.
- Umwana ufite ubumuga, ni umwana nk'abandi

III.3. IZINA MBONERA

Igikorwa

Itegerewe amagambo yanditse atsindagiye ari mu nteruro zikurikira zavuye mu muvugo “Barazira iki?” ugire icyo uvuga ku miterere yayo maze utahure inshoza n’intego by’amazina mbonera ndetse n’amategeko y’igenamajwi.

- **Utubari** akatubunga.
- Bagataha **ibigunda**.
- **Abana** yabyaye ntibigeze **ishuri**.

3.3.1. Inshoza y’izina mbonera

Izina mbonera ni izina rusange rigizwe n’uturemajambo tw’ibanze dutatu gusa, ritari izina ry’urusobe kandi ridakomoye ku nshinga. Rivuga abantu, ibintu cyangwa inyamaswa muri rusange.

3.3.2. Intego (uturemajambo) y’izina mbonera

Intego y’izina mbonera ni: Indomo, indanganteko n’igicumbi (D+RT+C)

a) Indomo (D)

Ni akaremajambo kagizwe n’inyajwi iterura (ibanziriza) izina, indomo buri gihe isa n’inyajwi y’akaremajambo kayikurikira iyo gahari. Ni ko karemajambo kabanziriza utundi turemajambo twose tugize izina. Mu Kinyarwanda inyajwi zishobora kuba indomo ni eshatu: i, u, a.

Ingero: ikivuguto, amasaka, umuvure

b) Indanganteko (RT)/indangazina (RZ)

Indanganteko ni akaremajambo kerekana inteko izina ririmo. Ako karemajambo ni ko kagena uturemajambo tw’isanisha. Indanganteko zihinduka bitewe n’inteko izina ririmo.

Urugero: Amatara **manini araka**.

Indanganteko z’izina mbonera ni izi zikurikira:

Inteko	Indanganteko
Nt.1	mu
Nt.2	ba

Nt.3	mu
Nt.4	mi
Nt.5	ri
Nt.6	ma
Nt.7	ki
Nt.8	bi
Nt.9	n
Nt.10	n
Nt.11	ru
Nt.12	ka
Nt.13	tu
Nt.14	bu
Nt.15	ku
Nt.16	ha

Ikitonderwa:

- Hari amazina atagaragaza indanganteko. Indanganteko ya bene ayo mazina igaragazwa n'iki kimeyetso φ.

Ingero:

Isuka nziza: Indanganteko ni φ.

- Hari amazina adahita agaragaza indanganteko. Bene ayo mazina yongerwaho ntera bityo indangasano ya ntera ikaba ari yo ndanganteko y'iryo zina.

Ingero:

- Impu nziza: indanganteko y'izina **impu** ni **-n-** aho kuba **-m-** kuko indanganteko **-m-**itabaho.
- Udu twiza: indanganteko y'izina **uduti** ni **-tu-** aho kuba **-du-** kuko indanganteko **-du-**itabaho.

Agakwasi gato: indanganteko y'izina **agakwasi** ni **-ka-** aho kuba **-ga-** kuko indanganteko **-ga-**itabaho.

c) Igicumbi (C)

Ni igice k'izina kidahinduka kibumbatiye inyito y'ibanze y'izina.

Mu Kinyarwanda izina mbonera iryo ari ryo ryose rifite iyo ntego. N'amazina adafite indanganteko igaragara na yo intego yayo ni D+RT+C. Muri ayo mazina akaremajambo kagaragaza indanganteko gahagararirwa n'iki kimenyetso φ.

Ingero:

Intego (Uturemajambo)	D	RT	C
Itara	i	φ	tara
Isuka	i	φ	suka

3.3.3. Amategeko y'igenamajwi aкоreshwa mu izina mbonera

Igenamajwi ni umutwe w'ikibonezamvugo wiga uko amajwi agize uturemajambo ahinduka iyo ahuriye mu ijambo cyangwa hagati y'amagambo. Amategeko y'igenamajwi afasha umuntu kugereranya intego n'imvugo, maze akagerageza kuvumbura impamvu amajwi amwe n'amwe yagiye ahinduka cyangwa azimira. Amategeko y'igenamajwi ni yo amusobanurira ukuntu amajwi yahindutse.

Ingero:

Umwana: u-mu-ana

u→w/-J bisomwa ngo **u** ihinduka **w** iyo ikurikiwe n'inyajwi.

Icyatsi: i-ki-atsi

i→y/-J bisomwa ngo **i** ihinduka **y** iyo ikurikiwe n'inyajwi.

ky → cy mu myandikire yemewe y'Ikinyarwanda.

Abari: a-ba-ari

a→ø/-J bisomwa ngo **a** yaburijwemo ikurikiwe n'inyajwi.

Amategeko y'igenamajwi ajyanye n'inyajwi n'ingombajwi mu izina mbonera

No	Izina	Uturemajambo	Amategeko y'igenamajwi
1	Umwiko	u-mu-iko	u→w/-J
2	Abana	a-ba-ana	a→ø/-J
3	Akebo	a-ka-ibo	a+i→e
4	Imyuko	i-mi-uko	i→y/-J
5	Imbaga	i-n-baga	n→m/-b
6	Imfwati	i-n-fwati	n→m/-f

7	impinja	i-n-hinja	n→m/-h; mh→mp mumyandikire yemewe y'Ikinyarwanda
8	Impapuro	i-n-papuro	n→m/-p
9	Imvura	i-n-vura	n→m/-v
10	Induru	i-n-ruru	r→d/n-
11	Igihaza	i-ki-haza	k→g/-GR
12	Udushaza	u-tu-shaza	t→d/-GR
13	Inzoga	i-n-yoga	y→z/n-
14	Insibo	i-n-tsibo	t→ø/n-s
15	Inshuro	i-n-curo	c→sh/n-
16	Imfizi	i-n-pfizi	n→m/-p; p→ø/m-f
17	Inzuzi	i-n-uzi	Hari ibicumbi bifata z mu nt 10.

Umwitozo

1. Tahura amazina mbonera muri izi nteruro.
  - a) Yabashoye ibishanga.
  - b) Ifaranga bacyuye aribaka abahonda.
  - c) Agatinya gukopfora ngo atotswa igititu.
2. Garagaza intego y'amazina mbonera akurikira n'amategeko y'igenamajwi yakoreshejwe: amenyo, imfuruka, umweyo, inzuzi (z'ibihaza)

III.4. NTERA

Igikorwa

Somawitegerezaimitererey'amagamboatsindagi yemuri uyumwandiko, utahure inshoza n'uturango byayo kandi ukore ubushakashatsi ugaragaze intego yay o n'amategeko y'igenamajwi yakoreshejwe.

Umwandiko: Ihogoza

Yewe hoho hogoza ryange
Wabaye **mwiza** uratangaza
Uruhu **rutoto** runyura bose
Uruhangga **rugari** ruba isimbi
Ibyano byawe biba **bihire**
Imigambi yawe **mitagatifu**
Ingeri **nyinshi** zirayishima.
Umuntu **mubi** gica naza
Uzamwime amatwi umuheze
Nta kintu **gishya** ajya atunga
Azaguhotera numwihata
Azagucuza ubuzima bwawe
Mwiyame kare ritararenga.
Amashyi **make** ntunze
Ntiyashobora kughaza
Reka mbe nshukijeho gatoya
Mbaye **muzima** n'ubutaha
Nagaruka kuguhimba wese.
Ndi **mukuru** simbeshya
Yewe, nta wundi wakubasha!

3.4.1 Inshoza ya ntera

Nteria ni ijambo rigaragira izina rigasobanura imiterere, imimerere n'ingano by'ryo zina. Nteria yegerana n'izina ifutura cyangwa bigahuzwa n'inshinga **kuba**, ni cyangwa **si**.

3.4.2 Uturango twa ntera

Nteria yisanisha n'izina biri kumwe igafata indanganteko yaryo ho **indangasano**, bityo nteria ikinjira mu nteko zose z'amazina.

Ingero

- Uyu **murima** ni **mugari**.
- Kanyana ni **umukobwa** **muremure** kandi **munini** bigaragara.

- Umunyeshuri utiga agira **amanota mabi**.

Ntera igaragaza indanganteko y'izina igaragiye iyo indanganteko yaryo itigaragaza kandi ikagira umumaro w'imfutuzi.

Ingero

- Ibuye **rinini**
- Ishuri **rikuru**
- Intebe **nshya**

3.4.3 Intego ya ntera

Ntera igira uturemajambo tubiri: **Indangasano (RS)** n'igicumbi (C).

Indangasano (RS)

Indangasano ni igice cya ntera gihinduka bitewe n'izina biri kumwe.

Indangasano ya ntera isa n'indanganteko y'izina igaragiye.

Ingero

- Umukinnyi **mushya** yatsinze **ibitego byinshi**.
- Umurima **mwiza** wera **imyaka myinshi**.

Igicumbi (c)

Igicumbi cya ntera ni igice cyayo kidahinduka igihe hakozwe igoragoza kandi ni cyo gice kigaragaza inyito (igisobanuro) yayo.

Ingero

- Umuntu **muto**
- Abantu **bato**
- Umurima **muto**
- Imirima **mito**

Urutonde rw'ibicumbi bya ntera

Kugira ngo umenye ko ijambo iri n'iri ari ntera ubibwirwa n'igicumbi cyaryo. Ntera igira ibicumbi bikurikira:

- 1.-nini
- 2.-inshi
- 3.-bi
- 4.-tindi

- 5.-gari
- 6.-iza
- 7.-sa/sa-sa
- 8.-zima
- 9.-to/toto/to-to, toya
- 10.-ke/keya/ke-ke
- 11.-kuru
- 12.-bisi
- 13.-shya/shyashya
- 14.-gufi/gufiya
- 15.-re/-re-re
- 16.-tagatifu
- 17.-hire
- 18.-taraga

19.-nzinya, nzunu, nuya, niniya, nzuzunyu,
nunuya, niniriya, nziginya, nzugurunyu

3.4.4 Amategeko y'igenamajwi akoreshwa muri ntera

Amategeko y'igenamajwi akoreshwa muri ntera ni nk'ayo mu izina.

Ingero

- Ubutunzi bwiza: bu-iza   u→w/-J
- Intera ndende: n-re-n-re   r→d/n-
- Imyaka myinshi: mi-inshi   i→y/-J

**Imbonerahamwe igaragaza ibicumbi bya ntera, intego
n'amategeko y'igenamajwi**

Inteko	Ibicumbi	Urugero rw'imikoreshere	Intego/ uturemajambo	Amategeko y'igenamajwi
nt.1mu	-nini	Umuntu munini	mu – nini	-
nt.2ba	-inshi	Abantu benshi	ba – inshi	a+i→e
nt.3mu	-bi	Umusego mubi	mu – bi	-
	-tindi	Umutego mutindi	mu -tindi	-
nt.4mi	-gari	Imirima migari	mi-gari	-
nt.5ri	-iza	Ishuri ryiza	ri-iza	i→y/-J
	-sa/sa-sa	ishuri risa/ risarisa	ri-sa/ri-sa-ri-sa	-
nt.6ma	-zima	Amagi mazima/ mabisi	ma-zima/ ma-bisi	-
Nt.7 ki	-to/toto /to-to	Ikigori gito/ gitoto/ Gitogito	ki-to/ki-toto/ ki-to-ki-to	k→g/-GR
nt.8bi	-ke/keya/ke -ke	Ibigori bike/ bikeya/ bikebike	bi-ke/bi-keya/ bi-ke-bi-ke	-
nt.9n	-toya	Inka ntoya	n-toya	-
nt.10n	-kuru	Inka nkuru	n-kuru	-
	-bisi	Inkwı mbisi	n-bisi	n→m/-b
nt.11ru	-shya/ shyashya	Urugo rushya/ rushyashya	ru-shya /ru-shyashya	-
nt.12ka	-gufi/gufiya	Akadodo kagufi/kagufiya	ka-gufi/ ka-gufiya	-
nt.13tu	-re/-re-re	Utubingo tureture	tu-re-tu-re	-
nt.14bu	-tagatifu	Ubutaka butagatifu	bu-tagatifu	-
nt.15 ku	-hire	Ukuboko guhire	ku-hire	k→g/-GR

nt.16 ha	-taraga, -nzinya, nzunyu, =niniya, nunuya, nzugurunyu...	Ahantu hataraga Ahantu hanzinya	ha-taraga ha- nzinya	-
----------	---	--	-------------------------	---

Ikitonderwa

- Igicumbi **-re , -to na -ke** byisubiramo ku buryo bifata indangasano ebyiri.

Ingero:

Igihe kirekire (ki-re-ki-re)

Igihugu gitogito (ki-to-ki-to) k→g/-GR

Ibigori bikebike: bi-ke-bi-ke

- Ibicumbi **-gufi, -ke, -to** bishobora kwiyongeraho-ya

Ingero:

Umuntu mugufiya.

Amagambo makeya

- Igicumbi **-niya** gishobora kugira impindurantego nyinshi.

Ingero: nuya, niniya, nzunyu, nzinya, nzuzunya, nunuya, niniriya, nziginya, nzugurunyu...

- Ibicumbi **shya, to** bishobora kwisubiramo

Ingero:

Umwenda mushyashya.

Igiti gitoto.

Umwitoto

1. Ntera ni iki?
2. Tanga ingero 5 z'interuro zirimo ntera wihitiyemo.
3. Tahura ntera ziri mu nteruro zikurikira, ugaragaze intego yazo n'amategeko y'igenamajwi yubahirijwe.
  - a) Amazi menshi cyane yangiza imyaka.
  - b) Amatama masa ntasabira inka igisigati.
  - c) Tubifurije urugendo ruhire.
  - d) Abana bato bakenera kwitabwaho.
  - e) Inkuru ndende irashimisha.

III.5 IZINA NTERA

Igikorwa

Soma witegerezza imiterere y'amagambo atsindagiye muri izi nteruro, utahure inshoza n'uturango by'izina ntera n'intego yaryo.

a) Iyo Rubundakumazi agura inka z'inzungu umuryango we wariki bona amata y'inshyushyu n'ay'ikivuguto.

b) Umwiza arahenda.

c) Abakuru bagira inama **abato**

3.5.1. Inshoza y'izina ntera

Mu Kinyarwanda, amazina ntera arimo ibice bibiri:

Igice cya mbere kigizwe n'amazina akomoka kuri ntera zifata indomo zigasimbura amazina zigaragiye zikagira intego nk'iy'amazina, akaba ari yo mpamvu bayita amazina ntera.

Ingero:

Ntera	Izina ntera
-iza	Umwiza
-kuru	Abakuru
-to	Abato
-inshi	Abenshi

Igice cya kabiri kigizwe n'amazina asobanura imiterere y'irindi zina agaragiye akitwara nka ntera . Ayo mazina agaragaza ubwoko, akarere, ibara cyangwa igihugu ikivugwa gikomokamo, akisanisha mu nteko nyinshi zishoboka. **Ingero**

- Abagabo b'Abayenzi bakunda guhinga amasaka.
- Amasuka y'amaberuka ntakiboneka.
- Yaguze inkweto z'umutuku.
- Umwenda w'umutirano ntumara imbeho.
- Wa mukobwa wange yashatswe n'umusore w'Umugande.
- Umuceri w'**umutanzaniya**.
- Indagara z'indundi.
- Aya masuka si **amaberuka**.
- Uyu mwana ni **Umunyarwanda**
- Aya masuka atari **amaberuka** sinayagura
- Aya magi abaye **amahuri** ntiyaribwa

3.5.2. Uturango tw'izina ntera

Izina ntera ryisanisha mu nteko nyinshi

Ingero

nt.1 Umwana w'Umuyenzi

nt.2 Abagabo b'Abayenzi

nt.3 Imirima y'imiyenzi

nt.16 Ahantu h'ahayenzi

Izina ntera rivuga ubwoko, akarere, ibara cyangwa igihugu ikivugwa gikomokamo.

Ingero

- Inzu z'indundi
- Umupira w'umuhondo

Izina ntera rishobora gusimbura izina ryasobanuraga.

Urugero: Inka z'inzungu zirakamwa: **Inzungu** zirakamwa.

3.5.3 Intego y'izina ntera

Intego y'izina ntera ni nk'iy'izina ariko bigaterwa n'inkomoko cyangwa ubwoko bw'iryo zina.

Ingero

- Inka y'ikimasa ikura vuba: i-ki-masa
- Nkunda inkweto z'ubururu: u-bu-ruru

Umwitoto

1. Tanga ingero ebyiri z'interuro zirimo amazina ntera.
2. Tahura amazina ntera ari mu nteruro zikurikira ugaragaze uturemajambo n'amategeko y'igenamajwi yubahirijwe.
  - a) Amagi y'amazungu agura make.
  - b) Umwenda w'umukara urashyuha.
  - c) Umwiza arahenda.
  - d) Abensi basobanukiwe akamaro k'ishuri

III. 6. IGISANTERA

Igikorwa

Soma interuro zikurikira witegereza imiterere y'amagambo atsindagiye maze ukore ubushakashatsi utahure inshoza n'uturango tw'igisantera kandi ugaragaze intego yacyo n'amategeko y'igenamajwi.

- a) Rubundakumazi yari umubyeyi **gito** uhohotera abana be.
- b) Uburinganire bw'umugore n'umugabo ni imyumvire **mpuzamahanga** si mu Rwanda twayisanga gusa.
- c) Umuco **nyarwanda** ntugacike.

3.6.1. Inshoza y'ibisantera

Ibisantera ni amagambo afite imiyitwaririre nk'iya ntera kuko bifutura amazina biri kumwe, ariko nanone si ntera kuko bitisanisha buri gihe nka ntera kandi ntibifata ibicumbi bya ntera.

3.6.2. Uturango tw'ibisantera

Mu nteruro ibisantera bifata umwanya nk'uwa ntera. Hari ibifata indangasano isa nk'iy'amazina bigaragiye, ariko hari n'ibitazifata.

Ibifata indangasano isa nk'iy'izina bigaragiye

Ingero:

- Ururimi rutwaye inkuru **mbarirano** ntiruyitindana.
- Inzu **ndangamurage** irasurwa cyane.

Ibifata indangasano idasa n'iy'izina bigaragiye.

Ingero:

- Ikarita **ndangamuntu** ikenerwa henshi.
- Imyitozo **nzamurabushobozzi** ni ingenzi ku banyeshuri.
- Ibiro **mpuzamahanga** byaratwegerejwe
- Imico **mvaburayi** ikomeje gusakara ku isi hose.

Imyitozo

1. Tahura ibisantera muri izi nteruro zikurikira:
  - a) Amashuri nderabarezi amaze igihe kirekire.
  - b) Ubutegetsi nyubahiriza tegeko bufite akamaro kanini.
  - c) Ikawa n'icyayi ni ibihingwa ngengabukungu.
  - d) Ibyiza nyaburanga biri mu Rwanda nta handi wabisanga.
  - e. Karisa akunda imbyino nyarwanda cyane.
2. Himba interuro ebyire byiri ukoreshemo ntera, igisantera n'izina ntera.

III.7. INYUNGURAMAGAMBO

Igikorwa cy'umwinjizo

Amagambo abirabiri ari mu nteruro zikurikira yanditse mu nyuguti z'umukara tsiri aftanye isano. Umaze gusoma neza interuro ayo magambo arimo, garagaza isano iri hagati y'ayo magambo abirabiri maze utahure inshoza n'ubwoko by'inyunguramagambo.

- a) Urubyiruko **ruzusa** ikivi cyatangiwe n'abakurambere.
- b) Urubyiruko **ruzaharura** ikivi cyatangiwe n'abakurambere.
- c) Si ngombwa ko **uwatangiyе** ikivi ari we **ugisoza**.
- d) Abanyeshuri **bavuga** imivugo myiza abantu bakishima.
- e) **Mu rugo bavuga** umutsima ku munsi mukuru bawurisha ibishyimbo.
- f) Kera bakoshaga **ingobyi** yo guhekamo abana.
- g) Guheka abarwayi mu **ngobyi** bajya cyangwa bavanwa kwa muganga ni umuco wo gutabara.
- h) Igizayo iyo **shashi** y'umunyu, iriya **shashi** y'ihene itayirya.

Inshoza y'inyunguramagambo

Mu Kinyarwanda inyunguramagambo ni urwunge rw'amagambo umuntu akenea kugira ngo abashe gusobanukirwa no gusabana n'abandi mu mvugo cyangwa mu nyandiko. Mu Kinyarwanda hari Impuzanyito (imvugakimwe), imbusane, imvugwakimwe, ingwizanyito n'impuzashusho.

3.7.1. Impuzanyito (Imvugakimwe)

Impuzanyito ni amagambo atandukanye ariko ahuje inyito/ igisobanuro.

Ingero:

- Ibyago: **Amakuba, ibibazo**
- Kuzahaza: **Kurembya, kubabaza, kunegekaza**

3.7.2. Imbusane

Imbusane ni amagambo afite inyito zikoze ikinyuranyo ari byo byitwa kubusana. Ni ukuvuga ko inyito zayo zivuguruzanya mu ngingo abumbatiye.

Ingero:

- Umuhungu ≠ **umukobwa**
- Kugaya ≠ **gushima**
- Ubukire ≠ **ubukene**

3.7.3. Imvugwakimwe

Imvugwakimwe ni amagambo yandikwa kimwe kandi agasomwa kimwe ariko nta ho ahuriye mu bijyanye n'inyito cyangwa igisobanuro. Ni ukuvuga ko ayo magambo aba asa byonyine ariko adafitanye isano y'igisobanuro. Iyo uyarebye ugira ngo ni ijambo rimwe; ariko si ko biri.

Ingero:

Imbata

- Imbata: itungo ryo mu rugo.
- Imbata: imiterere y'ibantu (nk'ibikorwa, umwandiko).

Inka

- Inka: itungo ryo mu rugo.
- Inka: amasaro bakinisha igisoro.

Kwera

- Kwera: **kw'imyaka**
- Kwera: **kuba umweru.**

3.7.4. Ingwizanyito

Ingwizanyito ni ijambo riba rifite inyito/ibisobanuro bitandukanye. Ni ukuvuga ko inyito z'iryo jambo ziba zifite aho zihurira, ariko zikagenda zitandukanaho gato bitewe n'imvugiro yakoreshejwe.

Ingero

Gusoma

- Gusoma ibinyobwa
- Gusoma igitabo
- Gusoma umuntu

Indorerezi:

- Indorererezi zo mu matora
- Indorererezi: utubere tw'inka duto badakama.

3.7.5. Impuzashusho

Impuzashusho ni amagambo yandikwa kimwe ariko adasomwa kimwe kandi nta ho ahuriye mu bijyanye n'inyito cyangwa igisobanuro. Ni ukuvuga ko ayo magambo aba asa (ahuje ishusho) mu nyandiko isanzwe honyine, ariko atandukaniye ku butinde bw'imigemo n'imiterere yamasaku bigaragazwa mu nyandiko ya gihanga cyangwa izindi zabigenewe nk'inyandiko nyejwi.

Ingero:

Gutara

- Gutara: gushyira ibitoki mu rwina
- Gutara: gushaka cyangwa gusarura ibintu bitatanye cyane , gutara ubuki

Inkoko

- Inkoko: igikoresho batoreraho imyaka.
- Inkoko: itungo ryo mu rugo rigira amababa

Ikirere

- Ikirere: igice gikikije isi
- Ikirere: umugozi wo ku nsina

Imyitozo

1. Shaka impuzanyito z'aya magambo dusanga mu mwandiko **"Barazira iki?"** nurangiza uyakoreshe mu nteruro: Intere, ibibondo, inoti.
2. Tanga amagambo atanu afite imbusane maze uyakoreshe mu nteruro ugaragaza ko ari imbusane.
3. Tandukanya amagambo y'imvugwakimwe wihitiyemo uyakoreshe mu nteruro.
4. Wifashishije ingero eshatu, sobanura ingwizanyito.
5. Koresha interuro maze utandukanye amagambo abiri y'impuzashusho.

III.8. UMWITOZO W'UBUSHOBOZI NGIRO BW'UMUNYESHURI NYUMA Y'UMUTWE WA GATATU

Ukoreshje ikeshamvugo rikoreshwa mu mivugo, hanga umuvugo mugufi uvuga ku burenganzira bwa muntu uzawuvugire imbere ya bagenzi bawe. Muri uwo muvugo hagaragaremo byibura uwoko butatu bw'inyunguramagambo.

Ubu nshobora

- Gusesengura no guhangga umuvugo nkoresha ikeshamvugo ritandukanye.
- Gutandukanya impuzanyito, imvugwakimwe, impuzashusho, ingwizanyito imbusane no kubikoresha mu nteruro.
- Gusesengura amazina mbonera, ntera, amazina ntera n'ibisantera ngaragaza uturemajambo twabyo kandi nerekana amategeko y'igenamajwi yubahirijwe.

Ubu ndangwa

No kubahiriza uburenganzira bw'ikiremwa muntu no gukangurira abandi kwirinda guhonyora uburenganzira bwa muntu.

III.9. ISUZUMA RISOZA UMUTWE WA GATATU

Soma umwandiko ukurikira usubize ibibazo byawubajijweho.

Umwandiko: Mpore nyampinga

1. Mpore mwana w'Umunyarwanda
Ugane ishuri kandi wige
Ukore neza shenge ushimwe
Uhahe uronke ugire umutungo
Uture utuze ugire umutuzo.
6. Ugire ayera avuzwa umutozo
Utunge ugwise ugire amatungo
Uture aheza uzire amatongo
Uganze uturwe ubone amaturo
Ukunde ukundwe ugire agaciro.
11. Nyampinga yari umwana
Agahora yifuza kugana ishuri
Ngo azamure urwamubyaye.
Izo nzozi nziza ubwo akizirotwa
Ngo yige cyane akore nk'abandi,

16. Nyina umubyara aba aramutwamye
Ngo: "Ayo marere yafashe hasi
Kugana ishuri ibyo si ibyawe.
Ese ko ureba Rugero uriya
Ubona adakeneye no guhekwa?
21. Ese ko ureba musheru yange
Ubwatsi bwayo bwava hehe?
Umuharuro uraha mwana wange
Intege zange zawukesho?
Uru ruhongore ko ruhinda,
26. Ni nde wundi wo kuruhimba?
Uru ruhimbi ruhimbaje
Ubu ntirukeneeye Karuhimbi? “
Yunze mu rye Ruhinankiko
Ati: “Ndabitegetse Migambi !
31. Icaro hasi ufashe umubyeyi
Na kera na kare ni ko nasanze
Si wowe uhindura umuco wacu.
Kuki mutatira urwababyaye ?
Nyoko uyu ureba yari umukobwa,
36. Ubu ko atize ko yababyaye
Ntaganje mu rugo rwange ?
Gukorera cyane basaza bawe
Gufata ibere uriha ikibondo
Ni ko gaciro kawe i Rwanda.”
41. Yarihanganye ubwo Nyampinga
Ariko kandi afata umugambi
Wo kutazarera uko yabaye
Nuko amarere mabi ararenga
Maze amacakubiri aracika.
46. Ubu mu bana b'Abanyarwanda
Dore amahirwe turayahuje
Dore amahoro ubu araruganje
Dutange umusanzu mu barutuye
Ntitugahezwe mu ruduhetse.
51. Nyampinga afite agaciro
Ni na we uhekera urutubyara
Ni umusingi w'ubumwe bwacu

Ni inkomoko y'indero nziza
Ni isoko y'u Rwanda rw'ejo.

56. Mu nzego zose ubu arahaganje
Mu gisirikare ni ku isonga
Mu giporisi ni ku ruhembe
Mu nteko ubu arahatetse
No mu buvuzi nta muvundo.
61. Imirimo yose ayikora neza
Ni mu gihe kandi aranabishoboye
Tumube hafi duhuze imbaraga
Twesetwese ikiganza mu kindi
Twubake urwacu ruzira iohoterwa.

I. Ibibazo byo kumva no gusesengura umwandiko

Subiza ibibazo bikurikira:

1. Ni zihe nzozi zivugwa mu mwandiko nyampinga yari afite?
2. Ni bande bamubereye inkomyi zo kugera ku nzozi ze?
3. Rondora imirimo itandukanye Nyampinga yari agenewe?
4. Ukoreshheje ingero, erekana aho umuhanzi agaragaza ko uburenganzira bw'igitsina gore butubahirizwa muri uyu mwandiko n'aho agaragaza ko bwubahirizwa.
5. Ni irihe keshamvugo ryiganje mu gika cya mbere cy'umuvugo "Mpore Nyaminga"?
6. Erekana mu mwandiko aho umuhanzi yakoreshheje:
  - a) Umubangikanyo wuzuzanya.
  - b) Isubirajambo.
7. Ukoreshheje ikeshamvugo ritandukanye, hanga umuvugo mugufi utarengeje imikarago icumi ku nsanganyamatsiko wihiiyemo.

II. Ibibazo by'inyunguramagambo

1. Shaka inyito z'amagambo akurikira ushingiye ku gisobanura afite mu mwandiko
  - a) Uruhongore
  - b) Uruhimbi
  - c) Karuhimbi

- d) Guhimba
  - e) Gutwama
  - f) Amarere
  - g) Gutatira
  - h) Ayera
  - i) Umutozo
2. Koresha amagambo akurikira mu nteruro zigaragaza ko wumvise igisobanuro cyayo.
- a) Uruhimbi
  - b) Umutozo
  - c) Gutwama
  - d) Gutatira
3. a. Simbuza amagambo atsindagiye ari muri izi nteruro impuzanyito zayo.
- Izo **nzozi** nziza ubwo akiziota.
  - Ugire **ayera** avuzwa umutozo.
- b. Simbuza amagambo atsindagiye ari muri izi nteruro imbusane zayo
- **Nyoko** uyu ureba yari **umukobwa**.
  - Gukorera cyane **basaza** bawe.
4. Interuro ebyirebyiri zifite amagambo yanditse kimwe. Vuga niba ayo amagambo yanditse kimwe ari imbusane, ingwizanyito, impuzashusho, impuzanyito, imvugwakimwe.
- a) Dore **amahoro** ubu araruganje

Amahoro atanzwe neza agira uruhare mu iterambere ry'Ighugu.
  - b) Ubu Nyampinga **atetse** mu nteko.

Ubu Nyampinga **atetse** mu gikoni.
  - c) Uyu mwana akeneye **guhekwa** ngo asinzire.

Uyu murwayi akeneye **guhekwa** akajyanwa kwa muganga.

III. Ikibonezamvugo

1. Andika ubwoko bw'amagambo atsindagiye ari muri izi nteruro zikurikira kandi werekane uturemajambo n'amategeko y'igenamajwi yubahirijwe.
  - a) Komisiyo y'Igihugu y'Uburenganzira bwa Muntu ikorera mu **nzu** y'igorofa **ndende**.
  - b) **Umurima** wa Mugabo weze imyumbati. **Imyiza** barayigurisha indi isigaye bayisheshamo ifu y'**ubugari**.
2. Gereranya igisantera, ntera n'izina ntera

IV. Ikibazo ku muvugo

Fata mu mutwe umuvugo “M pore Nyampinga” hanyuma uwutondagure imbere ya bagenzi bawe.

UMUTWE WA KANE:

ITUMANaho N'IKORANABUHANGA MU ITERAMBERE

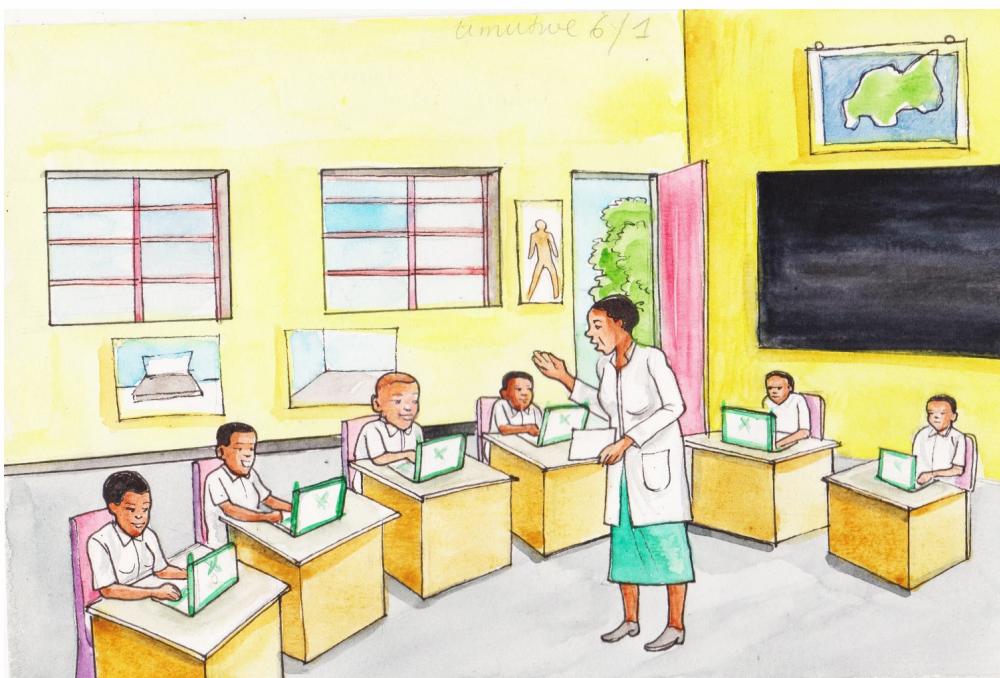
Ubushobozzi bw'ingenzi bugamijwe

- Gusesengura umwandiko uvuga ku itumanaho n'ikoranabuhanga mu mashuri hagaragazwa ingingo z'ingenzi ziwukubiyemo.
- Gutahura no gukoresha neza amagambo adahinduka.
- Gusesengura ibinyazina ngenera, ngenga, ngenera ngenga n'ibinyazina nyereka.

Igikorwa cy'umwinjizo

Iyo witegereje muri iki gihe mu Gihugu cyacu ubona ari ibihe bintu byihutisha iterambere?

IV.1.Umwandiko: Ikoranabuhanga ryaragikemuye

Ikoranabuhanga rigaragarira mu nzego nyinshi z'imirimo. Rikoreshwa mu kunoza no kwihutisha ubushakashatsi, itumanaho, imitunganyirize y'imirimo itandukanye bityo bikihutisha iterambere uko bwije n'uko bukeye.

Abasheshe akanguhe kimwe n'abandi badutanze kubona izuba, bavuga ko Abanyarwanda bo hambere bari bafite ubumenyi bwo kwirwanaho ngo babone ibyo bakeneye nk'umuriro, ibikoresho binyuranye, kwivura indwara n'ibindi. Si ibyo gusa, bashoboraga no gutumanaho bakoresheje uburyo bonyuranye burimo gutuma intumwa, umurishyo w'ingoma cyangwa ihembe kuko za murandası, amaradiyo, terefone, ibaruwa n'ibindi nk'ibyo bitabagaho.

Vuba aha, aho abazungu badukaniye ibibiriti, imyenda ikorerwa mu nganda, itumanaho rikoresha ibyuma bikoranye ubuhanga buhanitse, ibikoresho n'imti byo mu mahanga, Abanyarwanda ntibakita ku bumenyi bari basanganywe. Ntibongeye gutekereza kwihamurira umuti w'ishyamba cyangwa ngo birwaneho bakoresheje uburyo gakondo. Ntibongeye guhugira mu bya kera ahubwo batangiyе kujvana n'iterambere rifitiye Igihugu akamaro, bibafasha gutera intambwe bivana mu bukene.

Mu gihe tugezemo ndetse n'ikizaza, usanga ikoranabuhanga ari ingenzi mu mirimo inyuranye. Haba za mudasobwa, haba za radiyo na tereviziyo,

haba ibinyamakuru n'ibindi bitangazamakuru, biruzuzanya mu gufasha abantu b'ingeri zose mu kunoza imirimo, mu gusakaza amakuru anyuranye yerekeye ubukungu, poritiki, iterambere n'ibindi.

Abantu b'ingeri zinyuranye bifashisha ikoranabuhanga n'itumanaho mu kwihutisha no kunoza imirimo yabo. Urugero nko mu buyobodzi, mu burezi, mu buvuzi, mu bwikorezi no mu mirimo inyuranye y'ubukorikori, imirimo ikorwa neza kandi mu gihe gito bityo bikihutisha iterambere mu Gihugu. Igihugu kidakoresha ikoranabuhanga n'itumanaho ntigishobora gutera imbere kuko abagityue batamenya ibikorerwa ahandi cyangwa ngo bashobore kumenyekanisha ibyo bakora n'ibiza bigitatse mu ruhando mpuzamahanga.

Abarimu bararurashé wa mugani w'Abanyarwanda. Kuri bo, ikoranabuhanga rituma babasha gukora ubushakashatsi bwimbitse ku bijyanye n'amasono agomba kwigishwa, rikanabafasha guhanahana amakuru hagati yabo. Abarimu kandi baryifashisha bagira ngo bamenye ibigezweho bikenerwa mu mashuri. Ikoranabuhanga rinabafasha kwigisha abanyeshuri benshi mu buryo buboroheye mu gihe gito kandi batari kumwe. Ibyo bishoboka nko mu gihe abanyeshuri bigishwa hakoreshejwe mudasobwa.

Ku banyeshuri, ikoranabuhanga ribafasha gukora ubushakashatsi bwimbitse ku nsanganyamatsiko zitandukanye. Ibyo bibafasha guteza imbere imyigire yabo. Ikorabuhanga kandi ribafasha gukoresha igihe cyabo neza, nko mu gihe barikoresheje bashakisha kuri murandasibisubizo by'imikoro bahawe, kureba amanota bagize mu bizami binyuranye n'ibindi.

Nyamara burya ngo: "Nta byera ngo de"! Hari abashobora gukoresha nabi ikoranabuhanga mu bitabafitiye umumaro nko kureba za firimiz'urukozasoni, cyangwa se izindi zibashora mu ngeso mbi nko kunywa ibiyobyabwenge n'ibindi. Bene abo bantu bararurwa na byo ndetse bagatakaza igihe cyabo. Hari kandi n'abaryifashisha baba cyangwa se bashaka kuriganya utw'abandi. Ni byiza rero kugira amakenga mu mikoreshereze y'ikoranabuhanga kuko iyo ridakoreshejwe neza ridindiza iterambere.

Muri make, ikoranabuhanga n'itumanaho ni ingenzi mu iterambere kuko rizamura ubukungu bw'Igihugu cyacu kandi rikanafasha mu kubahiriza igihe no gucunga umutungo. Iyo bikoreshejwe neza bifasha kwihutisha iterambere aho guhera mu bya kera.

4.1.1. Gusoma no gusobanura umwandiko

Igikorwa

Soma umwandiko “Ikoranabuhanga ryaragikemuye” ushakemo amagambo udasobanukiwe neza hanyuma uyasobanure wifashishije inkoranyamagambo.

Umwitozo

1. Simbuza amagambo atsindagiye ayo bivuga kimwe yakoreshejwe mu mwandiko kandi wubahirize isanisha rikwiye.
  - a) Abazungu **bavuye ahandi bazanye** ikoranabuhanga mu Rwanda, imikorere y'abanyarwanda irahinduka.
  - b) Ikoranabuhanga rihindura byinshi uko **iminsi ihita indi igataha**.
  - c) **Abasaza** baba bazi ibantu byinshi.
  - d) Abantu **b'ibyiciro** binyuranye bakoresha ikoranabuhanga.
2. Shaka muri iki kinyatuzu mu merekezo yacyo yose amagambo ikenda aftanye isanon'ikoranabuhanga n'itumanaho yakoreshejwe mu mwandiko “Ikoranabuhanga ryaragikemuye”

T	E	R	E	F	O	N	E	A	I
A	E	C	F	I	R	I	M	I	B
W	I	R	A	D	I	Y	O	R	A
B	N	I	E	B	M	E	H	I	R
O	G	M	N	V	M	W	I	O	U
S	O	A	B	G	I	A	K	B	W
A	M	Z	A	K	O	Z	U	I	A
D	A	O	V	E	J	M	I	E	T
U	I	H	E	M	B	E	A	Y	N
M	U	R	A	N	D	A	S	I	O

4.1.2. Gusoma no kumva umwandiko

Igikorwa

Ongera usome umwandiko “Ikoranabuhanga ryaragikemuye”, usubize ibibazo byawubajijweho.

1. Sobanura uko ikoranabuhanga rishobora kwhutisha iterambere.
2. Erekana uburyo ikoranabuhanga ryifashishwa mu burezi.
3. Wagira iyihe nama abanyeshuri n'abantu muri rusange bakoresha ikoranabuhanga?
4. Garagaza igihombo igihugu kigira iyo kidafite ikoranabuhanga.
5. Iterambere ritaraza Abanyarwanda bakoreshaga ubuhe buryo.
6. Abarimu n'abanyeshuri bakoresha bate ikoranabuhanga.

4.1.3. Gusoma no gusesengura umwandiko

Igikorwa

Ongera usome umwandiko “Ikoranabuhanga ryaragikemuye”, usubize ibibazo bikurikira.

1. Garagaza ingingo z'ingenzi zikubiye muri uyu mwandiko.
2. Sobanura insanganyamatsiko yibanzweho muri uyu mwandiko.
3. Huza ibyo umaze gusoma n'ibyo uhura na byo mu buzima bwawe bwa buri munsi, uvuge n'isomo nyamukuru bigusigiye.

4.1.4 Kungurana ibitekerezo

Igikorwa

Mwungurane ibitekerezo ku ngingo zikurikira:

1. *Itangazamakuru ubusanzwe rifatwa nk'inkingi ikomeye mu kwihutisha iterambere. Nyamara iyo rikoreshewe nabi rirasenya aho kubaka. Mugaragaze ikoranabuhanga rikoreshwa mu itangazamakuru muvuge n'akamaro rifite mu gushimangira iterambere ryihuse ry'Ighugu, munerekane ingaruka zabaho riramutse rikoresheshwe nabi.*
2. *Erekana uburyo firimi n'ibiganiro by'urukozasoni binyura ku mbuga nkoranyambaga bishobora kugira uruhare mu itwarwa ry'inda zitateguwe ndetse no mu ikwirakwiza ry'indwara zandurira mu mibonano mpuzabitsina.*

IV.2. UBWOKO BW'AMAGAMBO

Igikorwa

Soma umwandiko ukurikira witegerezze amagambo y'umukara tsiri usobanure imiterere yayo. Uhereye ku miterere yayo, tahura ibyiciro by'ubwoko bw'amagambo.

Muri ayo magambo y'umukara tsiri, tahuramo amagambo ubona ko ahinduka, maze ukore ubushakashatsi utahure ubwoko bwayo, inshoza, uturango, intego byayo n'amategeko y'igenamajwi.

Umwandiko: Bwenge na Kanyana

Bwenge: Ese Kanya, **ejo** nibwo **ya** nama **y'ishuri** izaba cyangwa yimuriwe **ejobundi?**

Kanyana: Reka **da!** Inama yakozwe **kera**. Cyokora **none** habaye ihuriro **ry'abanyeshuri** bajya impaka **ku** ikoranabuhanga. **Kugira ngo** tumenyne **ibyiza** byavugiwemo tuzabigenza dute?

Bwenge: Yego se **ma!** Urabona **ubu** ko **twe** tujenjetse! **Asyi!**
Buhorobuhoro tuzasobanukirwa!

Kanyana: Wowe **uzabimenza** utinze. Iyo ubonye akanya mbona witendetse **ku** muhanda wirebera imodoka **nziza** zigenda burabyo

ngo :«**Pyo!**» Waba unyotewe umwana w'**umuhungu** ukirohamo **amacupa** ngo: «**Guruguru!**», ngo hari n'igihe baguhata inshyi ngo: «**Pya!**» ibiceri wasaguye bikabarara kuri sima ngo: «**Parararara!**», **abandi** bakitoragurira! Ubwenge buri **he?**

Bwenge: Dore re! Mbese burya ukurikirana **ibyange? Yebaba weee!** Reka nkwiybukirize, **mu** kanya dufite **ibazwa** ku ikoranabuhanga! **Henga** twegerere ishuri.

Kanyana: Wirondogora, **ngwino** twinjire **ahubwo!**

Ibyiciro by'amagambo

Dukurikije imiterere yayo, amoko y'amagambo y'Ikinyarwanda agabanyijemo ibyiciro bibiri: amagambo adahinduka n'amagambo ahinduka.

Amagambo ahinduka ni amagambo ashobora gushakirwa uturemajambo cyangwa akagoragozwa: amazina mbonera, ntera, amazina ntera, inshinga, n'ibinyazina. Muri uyu mutwe turibanda ku binyazina.

Amagambo adahinduka ni amagambo adashobora gushakirwa Utuремајамбо cyangwa ngo agaragozwe. Muri yo twavuga: umugereka (ingera), icyungo, irangamutima, akamamo, inyigana, indangahantu n'ikegeranshinga.

4.2.1. Amagambo ahinduka: Ibinyazina

a) Inshoza y'ikinyazina

Ikinyazina ni ijambo risobanura izina. Gishobora kugaragira izina cyangwa kikarisimbura. Ibinyazina birimo amoko menshi bitewe n'ingingo bibumbatiye n'imikoreshereze yabyo mu nteruro.

b) Inteko z'ikinyazina

Ibinyazina bigira inteko cumi n'esheshatu zigaragazwa n'indangakinyazina zikurikira:

Inteko	Indangakinyazina	Inteko	Indangakinyazina
1	u	9	i
2	ba	10	zi
3	u	11	ru
4	i	12	ka
5	ri	13	tu
6	a	14	bu
7	ki	15	ku
8	bi	16	ha

Ikitonderwa:

- Inteko ya mbere n'iya gatatu, indangakinyazina ni **u**. Mu nteko ya mbere havugwamo umuntu, mu nteko ya gatatu havugwamo ikintu.
- Inteko ya kane n'iya kenda indangakinyazina ni i.
- Bitewe n'ubwoko, ibinyazina bishobora kugira inteko cumi n'ikenda: **nt.17 ku, nt.18 mu, nt.19 i**. Izi nteko zisanisha mu nteko ya 16.

c) Amoko y'ibinyazina

Hakurikijwe uko bikoreshwa mu nteruro n'ingingo bibumbatiye, ibinyazina bifite amoko atandukanye: Hari ibishobora kubanziriza izina cyangwa inshinga, hakaba ibijya hagati y'amazina abiri aftanye isano, hakaba ibishobora gukurikira izina.

Muri ibyo binyazina dusangamo:

- Ikinyazina nyereka
- Ikinyazina mbanziriza
- Ikinyazina ngenera
- Ikinyazina ngenga
- Ikinyazina ngenera ngenga (Ikinyazina k'inyunge)
- Ikinyazina ndafutura (ndasigura)
- Ikinyazina kibaza cyangwa mbaza
- Ikinyazina mboneranteko (ndanganteko)
- Ikinyazina nyamubaro
- Ikinyazina mpamagazi

4.2.1.1. Ikinyazina ngenera

a) Inshoza y'ikinyazina ngenera n'uturango twacyo

Ikinyazina ngenera ni ikinyazina cyunga ijambo n'irindi ririkurikira. Kibumbatiye ingingo yo gutunga, kugira, guteganyiriza no kugenera. Ikinyazina ngenera gikoreshwa muri ngenga ya gatatu gusa. Iyo ikinyazina ngenera kibanjirije ijambo riteruwe n'inyajwi igicumbi cyacyo baragikata.

Ingero:

- Urugo rwa Kagabo.
- Ibiti byo mu ishyamba
- Inzu ya Bugingo
- Inzu y'ibiti
- Amazi yo kunywa
- Umwaka wa munani
- Igihe cyo gukora
- Ishuri ry'inshuke.

b) Intego y'ikinyazina ngenera

- Intego y'ikinyazina ngenera iteye itya: indangakinyazina- igicumbi (Rkzn-C).
- Ikinyazina ngenera kigira indomo iyo gisimbuye ijambo cyagombye kunga n'irindi. Icyo gihe intego yacyo iba indomo - indangakinyazina – igicumbi (D- Rkzn-C)
- Ikinyazina ngenera kigira ibicumbi bibiri: igicumbi **-a** n'igicumbi **-o**.

Igicumbi **-a** (kigaragaza nyiri ikintu)

Ingero	Intego	Amategeko y'igenamajwi
Umwana wa Kabagema.	u-a	u→w/-J
Imiti ya Muganga.	i-a	i→y/-J
Mu nzu mwa Kanuma.	mu- a	u→w/-J
Abana ba Kabagema.	ba-a	a→Φ/-J
Aba Kabagema.	a-ba-a	a→ Φ/-J
Iya Muganga.	i-i-a	i→y/-J

Igicumbi **-o** (gikora imbere y'indangahantu n'imbere y'imbundo)

Ingero	Intego	Amategeko y'igenamajwi
Umwana wo mu mugi.	u-o	u→w/-J
Uwo mu mugi.	u-u- o	u→w/-J
Umuti wo mu ishyamba.	u- o	u→w/-J
Amata yo kunywa.	a-a	a→y/-J
Ahantu ho kubaka.	ha-o	a→Φ/-J
Aho kubaka.	a-ha-o	a→Φ/-J
Ibyo kugurisha ni ibi.	i-bi-o	i→y/-J

c) Imbonerahamwe y'ikinyazina ngenera

Inteko	Ikinyazina ngenera kidafite indomo		Ikinyazina ngenera gifite indomo	
nt.1	wa	wo	uwa	uwo
nt.2	ba	bo	aba	abo
nt.3	wa	wo	uwa	uwo
nt.4	ya	yo	iya	Iyo
nt.5	rya	ryo	iryia	Iryo
nt.6	ya	yo	aya	Ayo
nt.7	cya	cyo	icya	Icyo
nt.8	bya	byo	ibya	Ibyo
nt.9	ya	yo	iya	Iyo
nt.10	za	zo	iza	Izo
nt.11	rwa	rwo	urwa	Urwo
nt.12	ka	ko	aka	Ako
nt.13	twa	two	utwa	Utwo
nt.14	bwa	bwo	ubwa	Ubwo
nt.15	kwa	ko	ukwa	Ako
nt.16	ha	ho	aha	Aho
nt.17	kwa	ko	ukwa	Uko
nt.18	mwa	-	-	-
nt.19	-	-	-	-

4.2.1.2. Ikinyazina ngenga

a. Inshoza y'ikinyazina ngenga n'uturango twacyo

- Ikinyazina ngenga ni ikinyazina gihagararira uvuga, uvugwa,

abavugwa, ikivugwa, ubwirwa, ababwirwa, uvugwa n'abavugwa.

- Iki kinyazina muri ngenga ya mbere mu bumwe n'ubwinshi kerekana uvuga, muri ngenga ya kabiri mu bumwe n'ubwinshi bikerekana ubwirwa naho muri ngenga ya gatatu kikerekana uvugwa cyangwa ikivugwa ariko kikigaragaza mu nteko z'amazina.
- Ibinyazina ngenga bigira ngenga eshatu; iya mbere n'iya kabiri mu bumwe no mu bwinshi na ngenga ya gatatu yigaragariza mu nteko 19.

Ingero:

- Leta ni **yo** ikunze gufata iya mbere mu guteza imbere ikoranabuhanga.
- **Nge, mwe** n'abandi batari aha tugomba kwitabira iterambere.

b. Intego y'ikinyazina ngenga

- Intego y'ikinyazina ngenga ni Rkzn-C.
- Ikinyazina ngenga kigira ibicumbi bibiri: igicumbi -e muri ngenga ya mbere n'iya kabiri mu bumwe n'ubwinshi no muri ngenga ya gatatu mu nteko ya mbere. Hari kandi igicumbi -o kigaragara muri ngenga ya gatatu kuva mu nteko ya kabiri kugeza mu ya 19.

Ingero:

Ibinyazina	Intego	Amategeko y'igenamajwi	Inteko/ ngenga
Nge ndaza.	nge: n-gi-e	i→Φ /-J	ng.1 bu
Mwe muzaza ejo.	mwe: mu-e	u→w/-J	ng.2 bw
Uyu we ntazaze.	we: u-e	u→w/-J	nt.1
Iki git <i>i</i> cyo nzagitema.	cyo: ki-o	i→y/-J ky→cy mu myandikire	nt.7

Ikitonderwa:

- Ikinyazina ngenga gishobora gukorana n'icyungo “**na**” n'ingereranya “**nka**” bikiyunga cyangwa ntibiyiyunge.
- Ikinyazina ngenga kiyunga n'icyungo cyangwa ingereranya iyo gikoreshejwe muri ngenga ya mbere n'iya kabiri gusa.

Ingero: nange, natwe, nawe, namwe, nkamwe, nkange...

- Ikinyazina ngenga ntikiyunga n'icyungo **na** cyangwa ingereranya

nka iyo gikoreshejwe muri ngenga ya gatatu.

Urugero: Na we akora i Kigali.

- Ikinyazina ngenga gikoresha imisuma ikurikira: **-we, -bwe, nyine, -mbi** na **-se**.

Ingero:

abantu **twese** turashishikarizwa kurwanya indwara z'ibyorezo.

Twese turashishikarizwa kurwanya indwara z'ibyorezo.

c. Imbonerahamwe y'ikinyazina ngenga

Ngenga/ Inteko	Ikinya zina ngenga	na cyangwa nka +ikinyazina		Ikinyazina + umusuma				
		na	nka	-we,-bwe	-nyine	-mbi	-se	
ng.1bw	twe	natwe	nkatwe	twebwe	twenyine	twembi	twese	
ng.2bu	we	nawe	nkawe	wowe	wenyine	-	-	
ng.2bw	mwe	namwe	nkamwe	mwebwe	mweny- ine	mwem- bi	mwese	
nt.1	we	na we	nka we	-	wenyine	-	wese	
nt.2	bo	na bo	nka bo	-	bonyine	bombi	bose	
nt.3	wo	na wo	nka wo	-	wonyine	-	wose	
nt.4	yo	na yo	nka yo	-	yonyine	yombi	yose	
nt.5	ryo	na ryo	nka ryo	-	ryonyine	-	ryose	
nt.6	yo	na yo	nka yo	-	yonyine	yombi	yose	
nt.7	cyo	na cyo	nka cyo	-	cyonyine	-	cyose	
nt.8	byo	na byo	nka byo	-	byonyine	byombi	byose	
nt.9	yo	na yo	nka yo	-	yonyine	-	yose	
nt.10	zo	na zo	nka zo	-	zonyine	zombi	zose	
nt.11	rwo	na rwo	nka rwo	-	rwonyine	-	rwose	
nt.12	ko	na ko	nka ko	-	konyine	-	kose	
nt.13	two	na two	nka two	-	twonyine	twombi	twose	
nt.14	bwo	na bwo	nka bwo	-	bwonyine	bwom- bi	bwose	
nt.15	ko	na ko	nka ko	-	konyine	-	kose	
nt.16	ho	na ho	nka ho	-	honyine	hombi	hose	
nt.17	ko	na ko	nka ko	-	-	-	-	

nt.18	mo	na mo	nka mo	-	-	-	-
nt.19	yo	na yo	nka yo	-	-	-	-

4.2.1.3. Ikinyazina ngenera ngenga

a) Inshoza n'uturango tw'ikinyazina ngenera ngenga

Ikinyazina ngenera ngenga ni ikinyazina ngenera cyongeweho cyangwa kiyunze n'ikinyazina ngenga bigafatira hamwe inyito. Ikinyazina ngenera ngenga kerekana nyiri ikintu n'icyo atunze. Iki kinyazina gikurikira izina ariko gishobora no kurisimbura. Ibinyazina ngenera ngenga ni byinshi cyane kubera ko buri ngenga iba ishobora kwiyunga n'izindi zose kandi mu nteko zose. Inteko y'ikinyazina ngenera ngenga ifatirwa ku kinyazina ngenera.

Ingero:

- Inka **yabo** yarabyaye.
- **Iyabo** yarabyaye.

b) Intego y'ikinyazina ngenera ngenga

- Intego y'ikinyazina ngenera ngenga ni Rkzn-C-Rkzn-C cyangwa D-Rkzn-C-Rkzn-C iyo cyasimbuye izina.

Ingero:

Ibinyazina	Intego	Amategeko y'igenamajwi
Amakosa yabo	a-a-ba-o	a→ y/-J, a→ Φ/-J
Inyana yayo	i-a-i-o	i→ y/-J
Utwatsi twazo	tu-a-zi-o	u→ w/-J, i→ Φ/-J
Uwawe yaje	u-u-a-u-e	u→ w/-J
Urwawe rurubatswe	u-ru-a-u-e	u→ w/-J
Iyayo ironka	i-i-a-i-o	i→ y/-J

- Ikinyazina ngenera ngenga kigizwe n'ikinyazina ngenera kiyunze n'ikinyazina ngenga cyo muri ngenga ya mbere n'iya kabiri mu bwinshi indangakinyazina **tu-** na **mu-** zihinduka **cu-** na **nyu-** kandi n'igicumbi cya ngenga kikaburizwamo.

Urugero:

Umurima wacu: **u-a-cu- Φ**   u→ w/-J

Igit i **cyanyu: ki-a-nyu- Φ**   i → y/-J

- Iyo ikinyazina ngenera ngenga kigizwe n'ikinyazina ngenera kiyunze n'ikinyazina ngenga cyo muri ngenga ya gatatu mu nteko ya mbere igicumbi cya ngenera n'indangakinyazina ya ngenga biburizwamo.

Urugero:

Umwana **we: u- Φ- Φ -e**   u → w/-J

Abana **be: ba- Φ- Φ -e**   a → Φ/-J

Abe ndabazi: **a-ba- Φ- Φ -e**   a → Φ/-J

d. Imbonerahamwe y'ikinyazina ngenera ngenga

Inteko	Ng.1(bu)	Ng.1(bw)	Ng.2(bu)	Ng.2(bw)	Ng.3(bu)	Ng.3(bw)
Nt. 1	Wange (uwange)	wacu (uwacu)	wawe (uwawe)	wanyu (uwanyu)	we (uve)	Wabo (uwabo)
Nt. 2	bange	bacu	bawe	banyu	be	babo
Nt. 3	wange	wawe	wawe	wanyu	we	wabo
Nt. 4	yange	yacu	yawe	yanyu	ye	yabo
Nt. 5	byange	ryacu	ryawe	ryanyu	bye	byabo
Nt. 6	yange	yacu	yawe	yanyu	ye	yabo
Nt. 7	cyange	cyacu	cyawe	cyanyu	ke	cyabo
Nt. 8	byange	byacu	byawe	byanyu	bye	byabo
Nt. 9	yange	yacu	yawe	yanyu	ye	yabo
Nt. 10	zange	zacu	zawe	zanyu	ze	zabo
Nt. 11	rwange	rwacu	rwawe	rwanyu	rwe	rwabo
Nt. 12	kange	kacu	kawe	kanyu	ke	kabo
Nt. 13	twange	twacu	twawe	twanyu	twe	twabo

Nt. 14	bwange	bwacu	bwawe	bwanyu	bwe	bwabo
Nt. 15	kwange	kwacu	kwawe	kwanyu	kwe	kwabo
Nt. 16	hange	hacu	hawe	hanyu	he	habo

4.2.1.4. Ikinyazina nyereka

a) Inshoza y'ikinyazina nyereka n'uturango twacyo

Ikinyazina nyereka ni ijambo ryerekana irindi jambo rigaragiye. Ikinyazina nyereka kibanziriza buri gihe ijambo kigaragiye cyangwa kikarisimbura.

b) Intego y'ikinyazina nyereka

- Intego y'ikinyazina nyereka muri rusange ni **Rkzn-C**.
- Tugendeye ku ngingo yo kwereka bibumbatiye, ikinyazina nyereka kigabanyijemo amatsinda atandatu atandukaniye ku bicumbi.
- Itsinda rimwe ry'ikinyazina nyereka ntirigira igicumbi. Intego yaryo ni **D-Rkzn**.
- Ibicumbi by'ikinyazina nyereka ni : **-Φ, -o, -no, -riya , -rya , -a** .

Ingero

Uyu mwana arakubagana   **u-yu-Φ**

Ino karamu yandika nabi   **i-no**

c) Imbonerahamwe y'ikinyazina nyereka

In-te-ko	Igicumbi -Φ	Igicumbi - o	Igicumbi -no	Igicumbi -riya	Igicumbi Rya	Igi-cumbi -a
1	Uyu: u-yu-Φ	uwo: u-u-o	uno: u-no	uriya: u-riya	urya: u-rya	wa: u-a
2	aba: a-ba-Φ	abo: a-ba-o	bano:ba-no	bariya: ba-riya	barya: ba-rya	ba: ba-a
3	uyu: u-yu-Φ	uwo: u-u-o	uno: u-no	uriya: u-riya	urya: u-rya	wa: u-a
4	iyi: i-yi-Φ	iyo: i-i-o	ino: i- no	iriya: i-riya	iryia: i- rya	ya: a-a
5	iri: i-ri-Φ	iryo: i-ri-o	rino: ri-no	ririya: ri-riya	rirya: ri- rya	rya: ri-a
6	aya: a-ya-Φ	ayo: a-a-o	ano: a-no	ariya: a-riya	arya: a- rya	ya: a-a
7	iki: i-ki-Φ	icyo: i-ki-o	kino:ki-no	kiriya: ki-riya	kirya: ki-rya	cya: ki-a
8	ibi: i-bi-Φ	ibyo: i-bi-o	bino: bi-no	biriya: bi-riya	birya: bi- rya	bya:bi-a
9	iyi: i-yi-Φ	iyo: i-i-o	ino: i-no	iriya: i-riya	iryia: i- rya	ya: i-a
10	izi: i-zi-Φ	izo: i-zi-o	zino: zi-no	ziriya: zi-riya	zirya: zi- rya	za: zi-a
11	uru: u-ru-Φ	urwo: u-ru-o	runo: ru-no	ruriya: ru-riya	rurya: ru- rya	rwa: ru-a

12	aka: a-ka-Φ	ako: a-ka-o	kano: ka-no	kariya: ka-riya	karya: ka-rya	ka: ka-a
13	utu: u-tu-Φ	utwo: u-tu-o	tuno: tu-no	turiya: tu-riya	turya: tu- rya	twa: tu-a
14	ubu: u-bu-Φ	ubwo: u-bu-o	buno: bu-no	buriya: bu-riya	burya: bu-rya	bwa: bu-a
15	uku: u-ku-Φ	uko: u-ku-o	kuno: ku-no	kuriya: ku-riya	kurya: ku- rya	kwa: ku-a
16	aha: a-ha-Φ	aho: a-ha-o	hano: ha-no	hariya: ha-riya	harya: ha- rya	aha: ha-a

Ikitonderwa

Ikinyazina nyereka gishobora kubanzirizwa n'akajambo **nga-** kacyongererera inyito yo gutsindagira.

Ingero

- Nguriya: **nga-u-riya**   a → Φ /-J
- Ngiyo: **nga-i-i-o**   a → Φ /-J   i → y/-J
- Ngakariya: **nga-ka-riya**

IV.3. AMAGAMBO ADAHINDUKA

Igikorwa

Soma interuro zikurikira, witegerezze amagambo y'umukara tsiri maze utahure muri yo amagambo adahinduka hanyuma ukore ubushakashatsi ugaragaze ubwoko bwayo.

- Uyu mwana agenda nka se/Aba bana bagenda nka ba se.
- **Nzajya** kumusura **ejobundi/Tuzajya** kubasura **ejobundi**.
- **Ikirahuri** Cyahanutse kikubita hasi ngo «**pooo!**!/**Ibirahuri** byahanutse byikubita hasi ngo "**pooo**"! –
- Uyu mwana ni **mwiza cyane**/Aba bana ni **beza cyane**.
- **Dore re!** Ubu se **urajya** he?/**Dore re!** Ubu se **murajya** he?

4.2.1. Umugereka (Ingera)

Umugereka ni ijambo (urujyano rw'amagambo) ubusanzwe ridasesengurwa. Risobanura izina, ntera, inshinga, ikinyanshinga cyangwa undi mugereka. Rivuga uburyo, ahantu, igithe cyangwa inshuro. Mu Kinyarwanda dusangamo amoko anyuranye y'imigereka.

Ingero:

a) Umugereka w'uburyo

Urugero:

- Utunze amashyo menshi **cyane** nagutega amatwi.
- Mutoni agenda **buhoro**.
- Mutambuke **bucece** mudakanga abanyeshuri bari mu kizamini.
- Mwige **neza**.

b) Umugereka w'igihe

Urugero:

- Wakwize **none** ugifite umwanya uhagije!
- Abaziga **ejo** bazitwaze impamba.
- Muzubaka ingo zanyu **ryari?**
- **Nimugoroba** nimutaha munyure kwa Kanyana.

c) Umugereka w'ahantu

Urugero:

- Shyira **ejuru** mbone uko nikorera.
- Umunyuze **epfo** atayoba.
- Umugume **hambavu** atagucika.
- Muge muvuga ibintu mutabica **iruhande**.

d) Umugereka w'inshuro

Urugero:

- Musibye **gatatu** kose mutaboneka mu ishuri.
- Yasuye **kenshi** Inzu Ndangamurage y'u Rwanda.

Ikitonderwa :

Umugerekwa ushobora kugenga isanisha.

Ingero

- Yararwaye agera **kure kubi**.
- **Kera kabaye** araza.
- Mutegure **ejonazaza**.
- **Buhorobuhoro bugeza** umuhovu ku ruzi.
- Hari abakeka ko imigerekwa imwe yagoragozwa igitereje impinduka igira. Ntabwo bishoboka; ahubwo iyo migerekwa yindi iba yakomotse ku yindi y'umwimerere.

Ingero

Ruguru→haruguru

Hasi→munsi

Mbere→hambere

Nyuma→hanyuma, inyuma

Epfo→hepfo

Irya→hirya, hahurya

4.2.2 Inyigana

Inyigana ni ijambo riremerwa ku myumvikanire y'urusaku rw'ibintu bimwe na bimwe ndetse n'urw'abantu. Rishobora kuremerwa kandi ku migaragarire y'ikintu. Akenshi inyigana iterurwa n'amagambo aremeye ku gicumbi -ti cyangwa igaterurwa n'icyungo «**ngo**» mu mikoresherezwe yayo isanzwe.

a) Inyigana zishingiye ku rusaku

Ingero:

- Inka iti: « **Mbaaa!**»
- Ikibwana bakubise kitit: « **Bwe!**»
- Intama iti: « **Maaa!**»
- Ihene iti: « **Meee!**»
- Injangwe iti: « **Nyawuuu!**»
- Imbeba iti: « **Jwiiii !**»

- Ibuye no mu mazi ngo: « **Dumburi!**»
- Amazi no mu gacuma ngo: « **Dudududu!**»
- Amashyi ngo: « **Kacikacikaci!**»
- Inkono ivuga ku mashyiga ngo: « **Togotogo!**»

b) Inyigana zishingiye ku migaragarire

Ingero

- Umurabyo ngo: « **Pya!**»
- Cacana ati: « **Pya!**»
- Umujura amuca mu myanya y'intoki ngo: « **Pyo!**»
- Gahire bamukubise urushyi rurivugiza ngo: « **Pya!**»

4.2.3 Icyungo

Icyungo ni ijambo (cyangwa urujyano rw'amagambo) ridasesengurwa . Rihuza andi magambo abiri cyangwa inyangingo ebyiri.

a) Imiterere y'icyungo

Icyungo gishobora kugira imiterere itandukanye. Icyungo gishobora kuba ari:

- **Ijambo risanzwe:** na, nka, cyangwa, erega, ngo...
- **Inyumane:** yuko, kuko,
- **Urujyano rw'amagambo:** kugira ngo, icyo bikora (cyakoze, cyokora, cyokoze, icyokoze, na icyakora), kubera ko, n'iyo...

b) Ubwoko bw'ibyungo

Ibyungo biri ukubiri, hari ibyungo ngombwa n'ibyungo ntagombwa.

Ibyungo ngombwa: ni ibiva mu nteruro igahindura ingingo cyangwa ikayitakaza.

Ingero:

- Agenda **nk'Abagesera** ≠ Agenda Abagesera.
- Barashaka **ko** muvuga ≠ Barashaka muvuga.
- N'ikizamini naragitsinze **nkanswe** umukoro ≠ N'ikizamini naragitsinze umukoro.
- Urayura **boshye** ushonje ≠ Urayura ushonje.

Ibyungo ntagombwa: ni ibyungo biva mu nteruro ntibihindure ingingo.

Ingero:

- Ariga ariko ntatsinda. → Ariga ntatsinda.
- Turahaguruka maze turiga. → Turahaguruka turiga.
- Bagerayo nuko bararyama. → Bagerayo bararyama.

4.2.4. Indangahantu

Indangahantu ni ijambo ribanziriza irindi rivuga aho umuntu cyangwa ikintu biherereye cyangwa ahabera ikintu iki n'iki. Urwo rujyano rubera inshinga ruhamwa cyangwa icyuzuzo nziguro.

Indangahantu ziboneka mu nteko eshatu: Inteko ya 17: **ku**, inteko ya 18: **mu**, inteko ya 19: **i**. Indangahantu “**ku**” na “**mu**”, iyo zikurikiwe n'izina ridafite indomo cyangwa n'ibinyazina bimwe na bimwe (ikinyazina ngenga, ikinyazina nyerekwa, ikinyazina nyamubaro) zigira impindurantego «muri» na «kuri».

Ingero

- Uzamurege **kuri** nyirasenge.
- Ya modoka igeze **kuri** Buranga.
- Impeshyi itangira **muri** Kamena.
- Ni muremure **kuri** we.
- Umwe **muri** twe arasigara.
- Ntimuzagende **muri** ya ndege.
- Uzamuhishire **kuri** wa mutobe.
- Uyu mwitozo urakorerwa **muri** abiri (amakayi).
- Bafashe umwe **muri** barindwi babategeka kwishyura ibybwe.

4.2.5. Ikegeranshinga

Ikegeranshinga ni ijambo muri rusange ridahinduka. Rigira inshoza yo gutegeka. Ibyegeranshinga bikunda kugaragara ni ibi: **cyo, cyono, dore, gira, enda, have, hinga, hoshi, mbiswa, mpano** na **ngo**.

Ingero

- **Dore** ibyiza by'ikoranabuhanga!
- **Ishi, ishi** hama hamwe ngukame!
- **Cyono** ngwino nkwihereze shenge!

- **Mpano** winjyanira imari utanyishyuye!
- **Ngo** tugende twabatindije.

4.2.6. Akamamo

Akamamo ni ijambo ridasesengurwa. Rigirwa n'umugemo umwe. Rigaragira irindi rikariha inyito itangara cyangwa itsindagiriza. Rishobora no guherekeza ikegeranshinga cyangwa irangamutima. Akamamo kagira inyito yo:

Gutangara:

Ingero: Aragarutse **da!** Mbisa nige **ma!** Ngo azagaruka **ra!**
Aravunikawe!

Kwakura:

Ingero: Bigarure **ye!** Ntiwumva **ye!**

Gutsindagiriza:

Ingero : Mukubite **se!** Bikore **ga!** Andika **ye!**

Ikitonderwa

- Akamamo “**da**” gakunda kubwirwa umuntu w’igitsina gabonaho akamamo “**ma**” gakunda kubwirwa umuntu w’igitsina gore.
- Akamamo kajyanye n’ikegeranshinga kagira inyito yo gutangara.

Ingero : Mbiswa da! Dore re!

- Akamamo kajyanye n’irangamutima na ko kagira inyito yo gutangara.

Ingero: Ayi we! Ayi nya!

4.2.7. Irangamutima

Irangamutima ni ijambo ridasesengurwa ; rigaragaza uko umuntu amerewe mu mutima; yaba yishimye cyangwa ababaye; yaba ashima cyangwa agaya. Amarangamutima agira inyito zitandukanye.

Ingero

Inyito yo	Interuro
Kwemeza	Yeee! Mu myigire yange nzakomeza gukorana umurava.
Guhakana	Oya! Nzaba mbimenya. Ese wumva uzabana n’uriya mukobwa? Oya!

Gutangara	Ahahaa! Yabaho yatsinze Ikinyarwanda! Yooo! Niyigendere, agiye tukimukeneye!
Kubaza	Uraza cyangwa ntuzza nigendere. Ye?
Kugaya	Apu! Ninjyayo bampane! Asyi! Umurimo wose akoze ntunshimisha na gato!
Gucecekesha	Shiii! Dore azanye n'umuyobozi w'ishuri.
Kwiruhutsa	Ahwiii!/Ahuuu! Reka mpine akagongo. Ashyiii! Si nge urose ngeze aha ngaha!
Gushima	Ahiii! Izi mpundu ni izanyu bayobozi!
Kubabara	Ararara! Anteye ibuye muri nyiramivumbi! Orororo! Aransyonyoye Mana yange wee!
Gukoomeera	Yobobooo! (yubububuuu!) Mbega ubuhemu ugaragaje! Ahaa! Uzasya mvome!
Kwiheba	Ayiii! Icyampa ngo Imana inyibuke mbone icyo nsamura! Yuuu! None se mbigenze nte?
Kwikanga	Ayi we! Intare iramuriye! Yuuu! Yari anyibye!

Imyitozo

1. Itegereze interuro zikurikira utahure amagambo adahinduka arimo uvuge ubwoko bwayo.
  - a) Dore da! Wibagiwe ko dukoresha mudasobwa!
  - b) Yavuye kwa muganga buhorobuhoro agera mu rugo.
  - c) Ikoranabuhanga rihambaye rikomoka i Bwotamasimbi.
  - d) Yooo! Wananutse bigeze aho? Ihangane.
2. Vuga ubwoko bw'amagambo atsindagiye mu nteruro zikurikira.
  - a) **Ayinya!** Waketse **ko** ntazi gukoresha mudasobwa.
  - b) **Ahaa!** Nzaba ntegereeje umwanzuro uzafatirwa mu nama.
  - c) Reka **da!** Sinzaboneka **ku** munsi w'umuganda.

IV.4. Umwitozo w'ubushobozi ngiro bw'umunyeshuri

Hanga umwandiko ugaragaza ibibi n'ibyiza by'ikoranabuhanga. Tahura ibinyazina wize wakoreshheje muri uwo mwandiko, ugaragaze intego yabyo n'amategeko y'igenamajwi yubahirijwe. Umwandiko wawe nturenze amagambo ijana na mirongo itanu.

Ubu nshobora:

- Gusobanurira abandi uko ikoranabuhanga n'itumanaho byihutisha iterambere.
- Gutahura, gukoresha neza mu nteruro no gusesengura amagambo amwe mu magambo ahinduka (ibinyazina ngenera, ibinyazina ngenga, ibinyazina ngenera ngenga n'ikinyazina nyereka)
- Gutahura no gukoresha mu mvugo no mu nyandiko amwe mu magambo adahinduka.

Ubu ndangwa:

No gukoresha ikoranabuhanga n'itumanaho kugira ngo mbashe gukataza mu iterambere.

IV.5. Isuzuma risoza umutwe wa kane

soma umwandiko ukurikira usubize ibibazo byawubajijweho.

Umwandiko: Yarazikabije!

Mu nzozi ze, Uwineza yahoraga atekereza kuzavamo umuntu ukomeye cyane. Agitangira ishuri ry'inshue yihiatiye kwita ku burere n'inyigisho yahabwaga n'abarezi be. Azamukana umwete udasanzwe mu masomo ye ku ishuri, yagera no mu rugo ababyeyi be bakabimufashamo.

Akiri mu mashuri abanza, uyu mwana w'umukobwa yajyaga abona indege zihita mu kirere k'iwabo akabwira ababyeyi be ko yifuza ko bagura indege. Ababyeyi be bakamusubiza ko indege ihenda cyane ku buryo kuyisukira bitaba iby'ubonetse wese. Cyokora Uwineza akababaza impamvu batagana banki ibegereye ngo bayiguze ayo mafaranga menshi mazebihahire iyo nyamibwa.

Mu gutekereza ku ndege, Uwineza yifuzaga kuyitunga ariko akanasobanukirwa imiterere n'imikorere yayo. Buri gihe yahoranaga amatsiko y'ibikoresho by'ikoranabuhanga yabonaga mu rugo iwabo, mu baturanyi babo ndetse no ku ishuri. Igihe babaga bagiye kwiga isomo ryerekeye ikoranabuhanga agatega amatwi ibisobanuro byose bahabwa n'umwarimu wabo, akanabaza ibibazo byinshi rwose! Uko yagendaga azamuka mu myigire ye ni ko yarushagaho gusobanukirwa ko ya ndege yahoraga arota ifite imikorere ishingiye ku ikoranabuhanga kandi ko abayigendamo baba bakomeza kugenzura umurongo w'itumanaho hagati yabo n'abo basize aho baturutse tutibagiwe n'abari aho iyo ndege igana.

Kubera umwete yakurikiranaga amasomo ye, byatumaga agira amanota y'indashyikirwa. Iwabo bamuguriye mudasobwa akajya ayifashisha mu kongera ubumenyi n'ubushobozi mu ikoranabuhanga n'itumanaho byunganira ibyo yigira mu ishuri.

Ntibyatine ikizamini cya Leta kiraza maze si ukugitsinda arakihanangiriza. Ahabwa kwiga mu ishami ririmo ikoranabuhanga n'itumanaho. Icyo kiciro yakiganye umwete n'ikinyabupfura bidasanzwe rwose nuko na cyo akinywa nk'unywa amazi, maze akirangizanya amanota y'agahebuzo yo ku rwego rwo hejuru. Ahabwa umwanya muri kaminuza y'ikoranabuhanga n'itumanaho maze si ukubicukumbura abivaimuzingo. Ibi byamuhesheje amahirwe yo gukomerezaho kwiga ishuri ry'ibijyanye no gutwara indege.

Uko agenda arushaho kubiminuza, mu mashuri yo mu Rwanda n'ayo hanze, yageze ku rwego rwo gutwara ndetse no gukanika indege. Uwo mwuga yawukoranye ubushake n'ubwitange, bitumaabantu benshi bafite

imirimo ikoreshwa ikoranabuhanga n'itumanaho bamuhundagazaho ibyo abakorera. Ikinyabupfura ke kandi cyamuhesheje gukora ubukwe bwiza, arushingana n'umusore bahuje imico bamenyaniye muri iyo mirimo y'ikoranabuhanga n'itumanaho. Ibi byabahesheje amafaranga menshi ku buryo bageze no ku rwego rwo kwigurira indege zikora umurimo wo gutwara abantu mu rwego mpuzamahanga. Mu bwubahane bushingiye ku buringanire n'ubwuzuzanye ubu we n'umuryango we baratengamaye babikesha ikoranabuhanga n'itumanaho.

I. Kumva no gusesengura umwandiko

1. Rondora abanyarubuga bagaragara mu mwandiko.
2. Gereranya ibivugwa muri uyu mwandiko n'umutwe wawo werekana isano bifitanye.
3. Wifashishije umwandiko sobanura uko Uwineza yagaragaje ubutwari.
4. Erekana insanganyamatsiko ikubiye muri uyu mwandiko unayigereranye n'uko bimeze mu Gihugu cyacu muri iki gihe.
5. Garagaza ingingo z'ingenzi ziri muri uyu mwandiko.
6. Ni iki washimira Uwineza.

II. Inyunguramagambo

1. **Sobanura aya magambo ukurikije inyito afite mu mwandiko.**
  - a) Kuyisukira
  - b) Inyamibwa
  - c) Arakihanangiriza
  - d) Abiva imuzingo
  - e) Baratengamaye
2. **Ubaka interuro iboneye ukoresheje buri jambo muri aya akurikira:**
  - a) Nk'unywa amazi
  - b) Agahebuzo
  - c) Kumuhundagazaho
  - d) Kubicukumbura

e) Indashyikirwa

III.Ikibonezamvugo

1. **Vuga ubwoko bw'amagambo atsindagiye ari mu nteruro zikurikira, usesengure amagambo ahinduka ugaragaza uturemajambo n'amategeko y'igenamajwi.**
  - a) Umva **ra!** Ikoranabuhanga ryakemuye ibibazo byinshi **cyane**.
  - b) Ayinya!** Rya jyori **ryo** kwa Ndakazaryiga ikoranabuhanga!
  - c) Yewe **da!** Ukuze ikoranabuhanga nta **we** bitashimisha.
  - d) Niko se **ma !** Ugira **ngo** urugo **rwabo** ntirwubatswe n'Imana!
2. Uzuza interuro zikurikira ukoresheje aya magambo: **cyono, buhorobuhoro, i, ororororooo!**
  - a)** ..... ngwino dushyigikirane.
  - b) Atera hejuru ataka ngo: «.....»
  - c)** ..... twese tuzahuguka mu by'ikoranabuhanga.
  - d)** ..... Burayi bateye imbere mu ikoranabuhanga.

Ubushobodzi bw'ingenzi bugamijwe

- Gusesengura umwandiko uvuga ku ngingo yo gukunda Ighugu agaragaza ingingo z'ingenzi zirimo.
- Gusesengura no gukoresha neza mu mvugo no mu nyandiko ibinyazina mbanziriza, ndafutura, mbaza, nyamubaro, mboneranteko n'ikinyazina mpamagazi.

Igikorwa cy'umwinjizo

Ni ibihe bikorwa wakora bigaragaza ko ukunda Ighugu?

V.1. Umwandiko: Ubufatanye bwaduteje imbere

Mu minsi ishize, Umuyobozi w'Akarere ka Bwiza yasuye abaturage b'Umurenge wa Rebero, ngo arebe aho bageze bashyira mu bikorwa gahunda za Leta zirimo umuganda, ubudehe, kubungabunga ibikorwa remezo n'ibindi.

Ageze mu Murenge wa Rebero, yasanze abaturage bakataje mu bikorwa byo kwiteza imbere. Ibyo bamaze kugeraho bishamaje. Hamwe yakiriwe n'uruyange rw'ibishyimbo bya mushingiriro, ahandi ibirayi by'imishishe bihinze mu mirima migari kubera guhuza ubutaka. Ahandi yahasanzie ibikorwa by'amakoperative y'ubworozi bw'inka za kiyambere n'andi matungo ndetse n'ubuhinzi bw'imboga n'imbuto zinyuranye, nk'amashu, karoti, inanasi, amapapayi n'ibindi.

Umuyobozi w'Akarere yiboneye uburyo ibikorwa by'umuganda bimaze gushinga imizi no kugeza abaturage ba Rebero ku bukungu n'imibereho myiza. Imihanda y'imigenderano yakwiriye mu midugudu yose. Abaturage bagize uruhare rufatika mu guhangi imihanda ibafasha kugenderana no kugeza umusaruro wabo ku masoko ntakomyi. Bacukuye kandi ibiometero by'imiyoboro y'amazi meza n'amaterasi y'indiganire mu rwego rwo kurwanya isuri. Yasanze barateye amashyamba kandi bayafata neza. Bubatse ibyumba bihagije by'amashuri, bubaka

amavuriro, amasoko, bubakira abatishoboye n'ibindi.

Ku byerekeye ubudehe, Umuyobozi w'Akarere yasanze iyo gahunda imaze kubageza ku ntambwe ishimishije kuko benshi muri bo yabakuye mu bukene ku buryo bugaragara. Nk'uko bizwi, ubudehe ni imwe muri gahunda za Leta y'u Rwanda igamije kurwanya ubukene bishingiye ku ihame ry'ibikorwa umuturage afitemo ijambo.

Byagaragaye kandi ko buri muntu wese yitabira ibindi bikorwa byo gukunda Ighugu birimo kwicungira umutekano, gutanga imisoro isabwa, gutanga ubwisungane mu kwivuza ... Ibi bikaba byihutisha iterambere ry'Ighugu cyacu cyanecyane ko bikorwa mu bwisanzure nta gahato kabayeho, ahubwo buri wese ahabwa umwanya wo gutanga ibitekerezo ku ngamba zo guteza imbere Ighugu.

Uwo muyobozi yasoje ashimangira ko gahunda y'umuganda n'ubudehe bifite uruhare runini mu guteza imbere Umunyarwanda. Ko ari ngombwa gukomeza kwitabira izo gahunda nta kuzuyaza, nta kwiganda, kujandajanda cyangwa kwirozonga kuko ari twe bifitiye akamaro. Anabibutsa ko u Rwanda ari urwacu tugomba kurwubaka nta we dusiganya kuko "Ak'imuhana kaza imvura ihise."

5.1.1. Gusoma no gusobanura umwandiko

Igikorwa

Soma umwandiko "Ubufatanye bwaduteje imbere", ushakemo amagambo udasobanukiwe neza hanyuma uyasobanure wifashishije inkoranyamagambo.

Imyitozo

1. Huza ijambo riri mu rushya A n'igisobanuro cyaryo kiri mu ruhusa B ukoresheje akambi.

Uruhushya A	Uruhushya B
a) Gusamaza	1. kwimwa umwanya wo kuvuga
b) Inkomyi	2. imbogamizi
c) Kuniganwa ijambo	3. Gushimisha
d) Kwirozonga	4. Ururabo
e) Uruyange	5. gukora ibintu utabishaka

2. Simbuza amagambo atsindagiye ayo bihuje inyito ukuye mu mwandiko.
  - a) Aho nanyuze hose nasanze ibishyimbo ari **ururabo**.
  - b) Ingano zo muri Rebero **ziratoshye** kubera ifumbire.
3. Ubaka interuro iboneye ukoresheje amagambo akurikira: ubudehe, gushinga imizi.

5.1.2. Gusoma no Kumva umwandiko

Igikorwa

Ongera usome umwandiko “Ubufatanye bwaduteje imbere”, usubize ibibazo byawubajijweho.

1. Umuyobozi w' Akarere ka Bwiza asura abaturage b'Umurenge wa Rebero yari agamije iki?
2. Tanga ingero zavuzwe mu mwandiko zerekana ko abaturage bo mu murenge wa Bwiza bamaze gutera imbere mu myumvire.
3. Vuga akamaro k'umuganda kavugwa mu mwandiko.
4. Sobanura uburyo ibikorwa by'umuganda n'ubudehe byagize uruhare mu kurwanya isuri mu murenge wa Bwiza.
5. Uretse umuganda n'ubudehe ni ibihe bikorwa bindi bigaragaza gukunda igihugu byavuzwe mu mwandiko?

6. Ni iki Umuyobozi w'Umurenge wa Bwiza yashoje ashishikariza abaturage?

5.1.3. Gusoma no gusesengura umwandiko

Igikorwa

Ongera usome umwandiko “Ubufatanye bwaduteje imbere”, usubize ibibazo bikurikira.

1. Ni iyihe nsanganyamatsiko rusange umwandiko wubakiyeho
2. Shaka ingingo z'ingenzi n'iz'ingereke zigaragara mu mwandiko wasomye.
3. Gereranya ibikorwa by'ubudehe mu Rwanda rwo hambere n'ubu.
4. Uyu mwandiko urateza imbere izihe indangagaciro?

5.1.4. Kungurana ibitekerezo

Igikorwa

Ungurana na bagenzi bawe ibitekerezo ku nsanganyamatsiko ikurikira: Akamaro k'Umuganda n'Ubudehe mu iterambere ry'Ighugu.

V.2. AMAGAMBO AHINDUKA : IBINYAZINA

Igikorwa

Soma interuro zikurikira, witegereze amagambo y'umukara tsiri, usobanure imiterere yayo. Uhereye ku miterere yayo, kora ubushakashatsi utahure ubwoko bw'ibinyazina buri muri izo nteruro hanyuma utange inshoza, uturango n'intego bya buri bwoko.

- Ni ikizira ko umushyitsi mukuru agira **uwô** asanga ataragera mu muganda.
- Buri wese ufite **icyô** avuga asaba ijambo.
- **Ahandi** nahasanze hateye ibirayi.
- **Ibindi** bikorwa by'umuganda bizabungabungwa.
- Ibikorwa remezo biriyongera byikuba inshuro **eshanu** maze hubakwa

ibyumba by'amashuri **bitandatu**, amasoko **ane** n'amavuriro **abiri**.

- Ni **izihe** ngamba zafatwa mu guteza imbere Ighugu cyacu?
- Umuyobozi w'Akarere kanyu yabasuye inshuro **zingahe**?
- Wafashe **uwuhe** mugambi wo kurwanya ubukene?
- **Ahwiii! Cya** mahuma cyari kindiye!
- **Za** dodo ni imboga ziryoha.
- Yewe **wa** mugabo we? Ese wowe nta cyo ibikorwa by'umuganda bikubwiye?
- Ese ibyo bishoboka bite **mwa** bagabo mwe ko mutitabira ibikorwa rusage?

5.2.1. Ikinyazina mbanziriza

a) Inshoza n'uturango by'ikinyazina mbanziriza

Ikinyazina mbanziriza ni ikinyazina gisimbura ijambo ribanjirijwe n'inshinga, ari na yo mpamvu kitwa "mbanziriza". Iki kinyazina gisa n'ikinyazina nyereka gifite igicumbi-o bigatandukanywa n'uko igicumbi cyacyo gihorana isaku nyejuru (-ô) mu gihe ikinyazina nyereka cyo gihorana isaku nyesi (-o). Ikinyazina nyereka kandi cyo akensi giherekeza izina.

Ingero:

- **Uwô** nkunda ararwaye.
- Mwibuke ko **ibyô** twavugiyе mu nama bikwiye kubahirizwa.
- **Abô** mwatahiye ubukwe barakeye.
- **Ahô** twakoze umuganda hatunganye.

b) Intego y'ikinyazina mbanziriza

Intego y'ikinyazina mbanziriza igizwe n'uturemajambo dutatu ari two **indomo, indangakinyazina n'igicumbi (D+Rkzn+C)**.

c) Imbonerahamwe y'ikinyazina mbanziriza n'intego yacyo mu nteko zose.

Inteko	Ikinyazina	Intego	Amategeko y'igenamajwi
1.	Uwô	u-u-ô	u→w /-J
2.	Abô	a-ba-ô	a→Φ /- J
3.	Uwô	u-u-ô	u→w /-J
4.	Iyô	i-i-ô	i→y /-J
5.	Iryô	i-ri-ô	i→y /-J
6.	Ayô	a-a-ô	a→ y /- J
7.	Icyô	i-ki-ô	i→y /-J; ky→cy mu nyandiko
8.	Ibyô	i-bi-ô	i→y /-J
9.	Iyô	i-i-ô	i→y /-J
10.	Izô	i-zi-ô	i→Φ /-J
11.	Urwô	u-ru-ô	u→w /-J
12.	Akô	a-ka-ô	a→Φ /- J
13.	Utwô	u-tu-ô	u→w /-J
14.	Ubwô	u-bu-ô	u→w /-J
15.	Ukô	u-ku-ô	u→Φ /-J
16.	Ahô	a-ha-ô	a→Φ /-J

5.2.2. Ikinyazina ndafutura (ndasigura)

a) Inshoza n'uturango by'ikinyazina ndafutura

Ikinyazina ndafutura ni ijambo rijyana n'izina ntirisobanure ku buryo bwumvikana neza uvugwa, abavugwa, ikivugwa cyangwa ibivugwa ari na ho cyavanye izina ryacyo ryo kwitwa ndafutura cyangwa ndasigura.

Ikinyazina ndafutura kirimo ikigufi n'ikirekire. Ikinyazina ndafutura kigufi nta ndomo kigira naho ikinyazina ndafutura kirekire kigira indomo.

b) Intego y'ikinyazina ndafutura

Intego rusange y'ikinyazina ndafutura kigufi ni indangakinyazina n'igicumbi (Rkzn-C). Mu gihe ikinyazina ndafutura kirekire cyo intego yacyo ari indomo, indangakinyazina n'igicumbi. (D)-Rkzn-C

- **Ikinyazina ndafutura kigufi: Rkzn-C**

Ingero:

- **Undi** muntu: u- ndi
- **Indi** misozi: i- ndi

- Andi mata: a- ndi
- Ikinyazina ndafutura kirekire: D-Rkzn-C

Ingero:

- Uwundi mugabo: u-wu-ndi
- Abandi bana: a-ba-ndi
- Iyindi mirima: i-yi-ndi

Ikitonderwa

- Ikinyazina ndafutura gishobora kwisubiramo. Icyo gihe indangakinyazina na yo yisubiramo.

Ingero:

- Yigize undiwundi: u-ndi-Φ-wu-ndi
- Ayandiyandi: a-ya-ndi-Φ-ya-ndi
- Ikinyazina ndafutura gishobora kubanziriza izina cyangwa kikarikurikira.

Ingero:

Undi munyeshuri araje.

Umunyeshuri **wundi** araje.

c) Imbonerahamwe y'ikinyazina ndafutura

Inteko	Ikigufi	Ikirekire	Ikigufi n'ikirekire	Ikirekire n'ikirekire
1	undi	uwundi	undiwundi	uwundiwundi
2	-	abandi	-	abandibandi
3	undi	uwundi	undiwundi	uwundiwundi
4	Indi	iyindi	indiyindi	iyindiyindi
5	-	irindi	-	irindirindi
6	andi	ayandi	andiyandi	ayandiyandi
7	-	ikindi	-	ikindikindi
8	-	ibindi	-	ibindibindi
9	indi	iyindi	indiyindi	iyindiyindi
10	-	izindi	-	izindizindi
11	-	urundi	-	urundirundi
12	-	akandi	-	akandikandi
13	-	utundi	-	utunditundi
14	-	ubundi	-	ubundibundi
15	-	ukundi	-	ukundikundi
16	-	ahandi	-	ahandihandi
17	-	ukundi	-	ukundikundi

5.2.3. Ikinyazina kibaza

a) Inshoza n'uturango by'ikinyazina kibaza

Ikinyazina kibaza ni ijambo rigaragira izina, ririherekeza, riribanziriza cyangwa rikarisimbura ; kikaba kibumbatiye ingingo yo gushaka kumenya ibisobanuro, inkomoko, ingano, akarere izina ririmmo. Ikinyazina kibaza gishobora kugira indomo cyangwa ntikiyigire. Ikinyazina kibaza kigira ibicumbi bitatu: **-he?** **-ngahe?** na **-e?**

- **Ikinyazina kibaza gifite igicumbi -he?**

Kijyana n'izina cyangwa inshinga kikaribanziriza cyangwa kikarisimbura kandi kikaribazaho ikintu. Kibaza kidasobanuza neza kandi gikunda kukorana n'indomo.

Ingero:

- Ni **izihe** ngamba zikwiye gufatwa?
- Ni ngamba **zihe** zikwiye gufatwa?
- Ni **izihe** zindi zafatwa?

- **Ikinyazina kibaza gifite igicumbi -ngahe?**

Kibaza ibisobanuro bijyanye n'ingano y'umubare w'abantu cyangwa ibantu. Gikorana n'inteko z'ubwinshi gusa uretse mu nteko ya 12.

Ingero:

Mwakoze inama **zingahe?**

- **Ikinyazina kibaza gifite igicumbi -e?**

Gikorana n'inteko ya 16 no mu nteko z'indangahantu: inteko ya 17,18,19..

Ingero:

- Kamana atuye **he?**
- Isoko ryanyu ryubatse **he?**

b) Intego y'ikinyazina kibaza

Intego y'ikinyazina kibaza ni Rkzn-C. Gishobora gufata indomo iyo kibanjirije izina cyangwa cyarisimbuye: D-Rkzn-C.

Ingero:

Ikinyazina kibaza	Intego	Amategeko y'igenamajwi
Uwuhe?	u-wu-he?	Nta tegeko.
Hehe?	ha-e-ha-e?	a→Φ/-J
Iyihe?	i-yi-he?	Nta tegeko.
He?	ha-e?	a→Φ/-J
Angahe?	a-ngahe?	Nta tegeko.

Ikitonderwa:

Mu Kinyarwanda, hari andi magambo yitwara nk'ikinyazina kibaza kuko yifitemo inyito yo kubaza. Ayo ni nka: **ki?**, **nde?**, **ese?**, **ryari?**, **mbese?** Ayo magambo si ibinyazina mbaza ahubwo yitwa amagambo abaza kuko atisanisha n'amazina bijyanye.

Ingero:

- Uyu ni muntu **ki**?
- Intambara ya Kabiri y'Isi Yose yatangiyе **ryari**?
- **Ese (mbese)** urahari?

c) Imbonerahamwe y'ikinyazina kibaza

Inteko	Igicumbi-he?		Igicumbi -e	Igicumbi -nga- he?
	Ikigufi	Ikirekire		
nt. 1	wuhe?	uwuhe?	-	-
nt. 2	bahe?	abahe?	-	bangahe?
nt. 3	wuhe?	uwuhe?	-	
nt.4	yihe?	iyihe?	-	ingahe?
nt.5	rihe?	irihe?	-	
nt.6	yahe?	ayahe?	-	angahe?
nt.7	kihe?	ikihe?	-	
nt.8	bihe?	ibihe?	-	bingahe?
nt.9	yihe?	iyihe?	-	
nt.10	zihe?	izihe?	-	zingahe?
nt.11	ruhe?	uruhe?	-	
nt.12	kahe?	akahe?	-	
nt.13	tuhe?	utuhe?	-	tungahe?
nt.14	buhe?	ubuhe?	-	bungahe?
nt.15	kuhe?	ukuhe?	-	
nt.16	hahe?	ahahe?	he?	hangahе?
nt.17	hahe?	ahahe?	he?	hangahе?
nt.18	hahe?	ahahe?	he?	hangahе?
nt.19	hahe?	ahahe?	he?	hangahе?

5.2.4. Ikinyazina nyamubaro

a) Inshoza n'uturango by'ikinyazina nyamubaro

- Ikinyazina nyamubaro ni ijambo riherekeza izina cyangwa rikarisimbura, kikaba kibumbatiye ingingo y'umubare. Kigabanyijemo amatsinda arindwi; kuva ku mubare rimwe kugeza kuri karindwi.

Ingero:

- Umwana umwe yagiye
- Abana **babiri** bagiye

b) Intego y'ikinyazina nyamubaro

- Ikinyazina nyamubaro kigira uturemajambo tubiri gusa: **indangakinyazina n'igicumbi** (Rkzn-C).
- **Indangakinyazina y'ikinyazina nyamubaro** ni nk'iz'ibindi binyazina uretse mu nteko ya cumi aho “zi-” ihinduka “e-”.
- Ibicumbi by'ikinyazina nyamubaro ni birindwi: - **mwe, - biri, - tatu, - ne, - tanu, - tandatu, - rindwi.**

Ikitonderwa

- Mu nteko ya cumi, ibicumbi biba : - **byiri, - shatu, - nye, - shanu, - sheshatu na -(ri)ndwi.**
- Imibare y'inyuma ya karindwi ni amazina si ibinyazina nyamubaro. Bayita amazina nyamubaro kuko aba afite uturango tumwe n'utw'izina ari two indomo, indanganteko n'igicumbi.
- Ikinyazina nyamubaro gikurikiye izina ribara kuva ku icumi, gisanishwa n'ijambo rivuga ibibarwa ari na ryo rifatwa nk'ikinyazina nyamubaro.

Ingero :

- Abana cumi na **batatu** (**batatu** ni ikinyazina nyamubaro).
- Ibiti ijana na **birindwi** (**birindwi** ni ikinyazina nyamubaro).
- **Ikinyazina nyamubaro gishobora kandi kwisubiramo.** Icyo gihe n'uturemajambo twacyo twisubiramo.

Ingero:

- Hinjire **umwumwe**: u - mwe – u - mwe e→Φ/-J
- Muzane **eshateshatu**: e - shatu – e - shatu u→Φ/-J
- Ikinyazina nyamubaro gishobora gusimbura izina kigafata indomo bityo kigakora nk'izina.

Ingero:

- **Ababiri** baruta umwe: a-ba-biri
- **Ubutatu** butagatifu: u-bu-tatu

c) Imbonerahamwe y'ikinyazina nyamubaro

Inteko	Ibicumbi						
	-mwe	-biri	-tatu	-ne	-tanu	-tandatu	-rindwi
1&3	umwe	-	-	-	-	-	-
2	bamwe	babiri	batatu	bane	batanu	batandatu	barindwi
4	imwe	ibiri	itatu	ine	itanu	itandatu	irindwi
5	rimwe	-	-	-	-	-	-
6	amwe	abiri	atatu	ane	atanu	atandatu	arindwi
7	kimwe	-	-	-	-	-	-
8	bimwe	bibiri	bitatu	bine	bitanu	bitandatu	birindwi
9	imwe	-	-	-	-	-	-
10	zimwe	ebyiri	eshatu	enye	eshanu	esheshatu	zirindwi
11	rumwe	-	-	-	-	-	-
12	kamwe	-	-	-	-	-	-
13	tumwe	tubiri	dutatu	tune	dutanu	dutandatu	turindwi
14	bumwe	bubiri	butatu	bune	butane	butandatu	burindwi
15	kumwe	-	-	-	-	-	-
16	hamwe	habiri	hatatu	hane	hatanu	hatandatu	harindwi
17	kumwe	kubiri	gutatu	kune	gutanu	gutandatu	kurindwi

Ikitonderwa

Mu Kinyarawanda ntibavuga umuntu wa “**rimwe**” ahubwo bavuga umuntu wa “**mbere**” kigahita kiba **ikinyazina nyamubaro ngerekero**. Kigaragazwa n’urwunge rw’ikinyazina ngenera +izina ry’umubarwa, uretse ko “**mbere**” yo atari umubarwa.

Ingero:

- Umuntu wa **mbere**
- Umuntu wa **kabiri**
- Umuntu wa **gatatu**
- Umuntu wa **kane**
- Umuntu wa **gatanu**
- Umuntu wa **gatandatu**
- Umuntu wa **karindwi**

5.2.5. Ikinyazina mboneranteko (ndanganteko)

a) Inshoza n'uturango by'ikinyazina mboneranteko

Ikinyazina mboneranteko ni ijambo rigaragaza kandi rigaha inteko amagambo/amazina bijyanye adahinduka. Kerekana ubwinshi bwayo, gitubya, gitubura, gikuza... Icyo kinyazina kiza buri gihe imbere y'izina giherekeje. Kiboneka mu nteko zimwe na zimwe ari zo nt. 2;7;8;10;11;12;13 na 14.

Iki kinyazina gikora imbere y'amazina bwite cyangwa amazina rusange adafite indomo n'indangazina.

b) Intego y'ikinyazina mboneranteko

Ikinyazina mboneranteko/ndanganteko kigira uturemajambo tubiri ari two **indangakinyazina n'igicumbi (Rkzn-C)**.

Igicumbi k'ikinyazina mboneranteko ni kimwe gusa -a gihorana ubutinde.

Ingero:

- **Ba** data: ba-a a→Φ/-J
  - **za** rwarikamavubi: zi-a i→ Φ /-J
  - **Ba** mama: ba-a a→ Φ /-J
  - **Ba** Kangabe: ba-a a→ Φ /-J

Indangakinyazina yacyo iboneka bitewe n'inteko kirimo.

Ingero:

- Twa Muhoza tuzaza ryari kudusura? twa: tu-a u→w/-J nt. 13
  - Ba Rukundo baragukumbuye cyane. ba: ba-a a→Φ/-J nt. 2
  - Za ruhogo ziracyuwe. za: zi-a i→Φ/-J nt. 1

c) Imbonerahamwe y'ikinyazina mboneranteko

Inteko	Ubwinshi	Inyito		
		Gupfobya/gutubya	Gutubura/gukuza	Kugaya
Nt.2.	ba Humura	-	-	-
Nt.7.	-	cya Rugero	cya Juru	-
Nt.8.		bya Gato	bya Mahane	-

Nt.10.	za dodo	za Mugabo	-	za masore
Nt.11.	-	rwa Nzovu	rwa Karisa	-
Nt.12.	-	ka Rukundo	-	-
Nt.13.	t w a Buregeya.	twa Buregeya	-	-
Nt.14.	bwa Manzi	bwa Manzi	-	-

5.2.6. Ikinyazina mpamagazi

a) Inshoza n'uturango by'ikinyazina mpamagazi

- Ikinyazina mpamagazi ni ikinyazina gituma igihagarwa cyumva ko bashaka ko kiza cyangwa gitega amatwi ngo bakibwire.
- Kibanziriza izina ry'igihagarwe ndetse rigata indomo iyo riyifite.
- Iryo zina kandi rikurikirwa buri gihe n'ikinyazina ngenga gifite igicumbi-e kandi gifite isaku nyesi, bityo kikagira inyito itsindagiriza.
- Ikinyazina mpamagazi kiba muri ngenga ya kabiri gusa. Gifata ubumwe cyangwa ubwinshi bitewe n'ijambo gisobanura.

Ingero:

- **Wa** mwana **we**, watashye ko bwije!
- **Mwa** banyeshuri **mwe**, ntimugasibe ishuri.

b) Intego y'ikinyazina mpamagazi

Intego y'ikinyazina mpamagazi iteye itya: **indangakinyazina n'igicumbi(RKZ-C)**

Ingero:

- Yewe **wa** mwana we ugira isuku! **wa:** u-a u → w/ - J ng. 2 bu
- **Mwa** baturage mwe muge mwitabira umuganda. **mwa:** mu-a u → w/ - J ng. 2 bw

Ikitonderwa:

Akensi na kensi, ikinyazina mpamagazi kikabanzirizwa n'akajambo “**yewe**” cyangwa “**yemwe**” gahamagara.

Ingero:

- **Yewe wa** mwana we, urajya he?

- **Yemwe mwa** bagabo mwe ko mwasibye inama?

Imyitozo

1. Ubaka interuro ebyiri kuri buri kinyazina wize muri uyu mutwe. Garagaza icyo kinyazina ugicaho akarongo.
2. Tahura ibinyazina biri mu nteruro zikurikira, uvuge ubwoko bwabyo nurangiza ubishakire intego kandi ugaragaze amategeko y'igenamajwi.
  - a) Abô twahaye umwanya w'ibitekerezo bitwaye neza.
  - b) Akandi kagega karuzuye.
  - c) Abo bana ni bangahe?
  - d) Mu rugo turi abantu umunani, babiri ni ababyeyi bacu, abana turi batatu, babyara bacu ni bane kandi tubana na nyogokuru umwe.
  - e) Icyô duharaniye twese ni uguteza imbere igihugu.
  - f) Uriya mwana yigize uwundiwundi.
  - g) Bandi bahe se bamufasha kwigira?
  - h) Uwô twigisha agaragaza indangagaciro zo gukunda igihugu.
  - i) Izo mushaka ni izihe?
  - j) Abana bamwe bigira za masore ngo ntibaba mu cyaro.
  - k) Ese wa mwana yaraye aje mwa bagabo mwe?

V.3.Umwitozo w'ubushobozi ngiro bw'umunyeshuri

1. Hanga umwandiko usobanura mu buryo burambuye aho mugani "**Ak'imuhana kaza imvura ihise**" uhuriye na poritiki y'Ighugu cyacu yo guharanira kwigira. Muri uwo mwandiko werekane aho iyo poritiki ihuriye no gukunda Ighugu. Muri uwo mwandiko kandi hagaragaremo ibinyazina bitandukanye: mbanziriza, ndafutura, kibaza(mbaza), nyamubaro, mboneranteko na mpamagazi.

2. Tahura ibyo binyazina muri uwo mwandiko wahimbye, ugaragaze intego yabyo n'amategeko y'igenamajwi yakoreshejwe.

Ubu nshobora:

- Gusesengura imyandiko itandukanye ivuga ku nsanganyamatsiko yo gukunda Ighugu.
- Gusobanura uko ibikorwa byo gukunda Ighugu ari ingirakamaro mu iterambere.
- Gutahura, gukoresha mu nteruro ndetse no gusesengura ibinyazina mbanziriza, ndafutura, (mbaza)kibaza, nyamubaro, mboneranteko n'ikinyazina mpamagazi.

Ubu ndangwa:

No kwitabira no gushishikariza abandi ibikorwa byo gukunda Ighugu cyange mparanira kugiteza imbere.

V.4. Isuzuma risoza umutwe wa gatanu

Soma umwandiko ukurikira usubize ibibazo byawubajijweho.

Umwandiko: Abishyize hamwe

Abaturage bo mu Mudugudu wa Tuzamurane bamaze gukora umuganda usoza ukwezi bakoze inama iyobowe n'Umukuru w'Umudugudu maze bungurana ibitekerezo ku bibazo byugarije umudugudu wabo.

Umukuru w'Umudugudu: Baturage b'Umudugudu wa Tuzamurane muraho! Mbanje kubashimira ubwitabire mwagaragaje mu gikorwa cy'umuganda wo kwiyubakira Ighugu cyacu. Nk'uko bisanzwe, nyuma y'umuganda dukora inama. Uyu munsi turungurana ibitekerezo ku cyo twakoresha inkunga y'ubudehe twahawe na Leta yacu no ku bibazo byugarije umudugudu wacu. Muratanga ibitekerezo, umwanzuro urafatwa nyuma. Tudatinze rero ijambo ni iryanyu.

Mukarwego: Murakoze kumpa ijambo. Nitwa Mukarwego. Ngewe mbona inkunga baduhaye tuzayikoresha tuzana amazi mu Mudugudu wacu kuko aho tuvoma ari iyo bigwa kandi namwe mwese muzi ukuntu bituvuna kujya mu kabande kuvomayo.

Minani: Murakoze. Nitwa Minani. Nge nifuzaga ko iyo nkunga twayikoresha mu kubakira abatishoboye dufite mu Mudugudu no kubaremera.

Muhire: Murakoze. Nitwa Muhire. Muri uyu Mudugudu dufite ikibazo cy'abana bata ishuri kubera ubukene bakandagara. Nk'iyi nkunga rero

ikwiye kudufasha gusubiza abo bana mu ishuri.

Umukuru w'umudugudu: Abamaze gutanga ibitekerezo bose turabashimiye cyane. Ibitekerezo byabo ni inyamibwa ariko tugomba guhitamo ikihitirwa kurusha ibindi kuko amafaranga twahawe atakemura ibyo bibazo byose icyarimwe.

Uwamahoro: Murakoze kumpa ijambo. Nitwa Uwamahoro. Muzi mwese ikibazo cy'amazi. Muribuka inkomati ijya ibera mu kabande hariya iyo amazi yabuze. Muribuka ko hari n'abajya benda kuhaburira ubuzima. None se murumva tudakeneye amazi kurusha ibindi?

Abaturage bose: Dukeneye amazi mbere ya byose, dukaneye amazi!

Umukuru w'Umudugudu: Mutuze twumvikane. Ibyo muvuze birerekana rwose icyo mukeneye kurusha ibindi. Ariko ndabona ushinzwe ubuzima azamuye ukuboko nk'ufite icyo ashaka kuvuga.

Umunjanama w'ubuzima: Umudugudu wacu ufite ibibazo ariko byose ntibyakemukira rimwe bitewe n'amikoro y'Igihugu atabonekeye rimwe. Nk'uko benshi babyifuje, ntawutazi ko amazi ari ubuzima. Nitugira ubuzima bwiza tuzashobora kwiteza imbere. Dukwiye guhitamo amazi, ibindi na byo bikazagenda bikemuka buhorobuhoro. Murakoze!

Abaturage bose: Yego rwose munjanama w'ubuzima wacu!

Umukuru w'Umudugudu: Murakoze baturage b'Umudugudu wa Tuzamurane. Muhisemo neza kuko amazi ari isoko y'ubuzima. Tugiye kuyazana ariko turasabwa kuyabungabunga. Muzibuke kandi kujya muyanya mubanje kuyateka. Nongeye kubashimira ubwitabire mwagaragaje muri iki gikorwa cy'umuganda wo kwiyubakira Igihugu. Ndabasaba kandi kuzarushaho kwitabira ubutaha, cyane ko kuri uwo munsi tuzataha aya mazi tugiye kuzana mu Mudugudu wacu. Ndabona bukeye ibindi bibazo tuzabikemurira mu kagoroba k'ababyeyi ku wa Gatatu. Murakoze mugire umunsi mwiza.

I. Ibibazo byo kumva no gusesengura umwandiko

1. Gahunda y'inama y'uwo munsi yari iyihe?
2. Erekana mu nshamake ibitekerezo bitandukanye byatanzwe mu nama ku gikorwa gikenewe mu mudugudu, unagagaraze ikemejwe muri byo.
3. Ni iki abaturage bose bo mu mudugudu wa Tuzamurane bemeje kuzakoresha inkunga y'ubudehe bahawe?
4. Sobanura akamaro k'inama zikorwa nyuma y'umuganda.
5. Sobanura akamaro k'umuganda ku baturage no ku gihugu?

6. Umuganda ufite akamaro kanini mu kubungabunga ibidukikije. Sobanura wifashishije ingero.

II. Ibibazo by'inyunguramagambo

Koresha amagambo akurikira mu nteruro ukurikije inyito afite mu mwandiko

1. Iyo bigwa
2. Amikoro
3. Kuremera abatishoboye
4. Inkomati
5. Bakandagara
6. Inyamibwa

III.Ikibonezamvugo

Tahura ibinyazina biri mu nteruro zikurikira, uvuge ubwoko bwabyo, ugaragaze intego yabyo n'amategeko y'igenamajwi yubahirijwe.

1. Abô twatumiyе mu nama habuzemo batatu, abandi barayitabiriye.
2. Ba data na ba mama batugira inama nziza.
3. Mwa banyeshuri mwe muge mwubaha abarezi n'abayobozi.
4. Duharanire gukunda Igihugu, ibindi bintu byaturangaza tubyime amatwi.

Ibitabo n'inyandiko byifashishijwe

1. IKIGÔ CY'UBUSHAAKASHAATSI MU BY'UBUHAÂNGA N'ÎKÔRANABÛHAÂNGA (n.d), *Inkoranya y'Îkinyarwaanda mu Kinyarwaanda*, IRST Butare, Igitabo cya 1
2. IKIGO K'IGIHUGU GISHINZWE INTEGANANYANYIGISHO NCDC (2008). *Imyandikomfashanyigisho, Umwaka wa gatanu w'amashuri yisumbuye.*
3. IKIGO K'IGIHUGU GISHINZWE INTEGANANYANYIGISHO NCDC (2008), *Imyandikomfashanyigisho, Umwaka wa gatandatu w'amashuri yisumbuye.*
4. INTEKO NYARWANDA Y'URURIMI N'UMUCO (2014). *Amabwiriza ya Minisitiri no 001/2014 yo ku wa 08/10/2014 agenga imyandikire yemewe y'Îkinyarwanda*, Kigali.
5. NSANZABERA, J.D. (2013) Ikeshamvugo mu Kinyarwanda: *imvugo isukuye, ikeshamvugo ry'amagambo akwiye n'inshoberamahanga*

zisobanuye. Kigali

6. JACOB I. (1983). *Dictionnaire Rwandaïs-Français* en 3 volumes, Tome premier, Kigali.
7. JACOB I. (1985). *Dictionnaire Rwandaïs-Français* en 3 volumes, Tome troisième, I.N.R.S, Butare.
8. Mgr BIGIRUMWAMI, A. (1984). *Imihango n'Imigenzo n'Imiziririzo mu Rwanda*, Nyundo, Troisième édition.
9. MINISTRY OF EDUCATION-RWANDA EDUCATION BOARD (2019), Ikinyarwanda, Amashuri y'isumbuye, umwaka wa 4, Amashami yiga ikinyarwanda nk'isomo rusange.
10. MINISTRY OF EDUCATION-RWANDA EDUCATION BOARD (2019), Ikinyarwanda, Amashuri y'isumbuye, umwaka wa 5, Amashami yiga ikinyarwanda nk'isomo rusange.
11. RWANDA EDUCATION BOARD (2015) *Integanyanyigisho y'Ikinyarwanda mu mashuri nderabarezi (TTC)* umwaka 1, amashami ya siyansi n'imbonezamubano.
12. COUPEZ, A. 1980. *Abrégé de Grammaire Rwanda*, Tome 1,2. Butare : INRS.
13. BIZIMANA, S., 1998, *Imiteérere y'Ikinyarwaanda I*, IRST, Butare.
14. BIZIMANA, S., 2002, *Imiteérere y'Ikinyarwaanda II*, IRST, Butare.
15. MINISITERI Y'AMASHURI ABANZA N'AYISUMBUYE: Ikinyarwanda: umwaka wa munani, Gashyantare 1988.

Imigereka

TWIYUNGURE AMAGAMBO

Nta byera ngo de: nta byabaho bidafite inenge na ntoya

Abasheshe akanguhe: abakuze

Amakenga: ubushishozi cyangwa impungenge

Bararurwa: bahindurwa ibirara

Bwimbitse: busesenguye cyangwa bucukumbuye

Guhamura umuti: gushaka umuti ukoze mu byatsi.

Guhomva: Kuvuga ibidafite akamaro.

Guhuza ubutaka: Guhinga igihingwa kimwe ku butaka bwegeranye.

Gukinga: Gutega ingabo igatangira imyambi bakurasa.

Gushengurwa: Kubabazwa n'ibibi ubonye.

Gushinga imizi: Gukomera, guhamma neza.

Gusongwa: Guhuhurwa. Bishobora ariko no kuvuga (ahandi) gukorwa k'umutsima.

Gutaha ibigunda: kurara mu binani, mu bihuru.

Igifura: Umuntu bacyocycora akarakara.

Imihanda y'imigenderano: Imihanda yo hagati mu midugudu ihuza ingo n' izindi.

Ingimbi: Umwana w'umuhungu uri mu kigero k'emyaka iri hagati ya 13 na 16.

Intambwe: Intera, urwego rw' umurimo cyangwa igikorwa mu iterambera.

Intere: Indembe

Intyoza: Umuntu uhugukiwe mu kuvuga neza akamenya kuryoshyia ikiganiro no gusubiza vuba kandi neza.

Itorero: Ahantu abasore b'ingimbi bajyaga bakigishwa indangagaciro na kirazira by'umuco nyarwanda, n'ibindi byose bigamije kubaka Umunyarwanda uhamye.

Kubona izuba: kuvuka

Kumasha: Kwitoza kurasa.

Kunoza: gutunganya

Kwarama: gufata igihe cyo kuruhuka by'umugore ukuriwe cyane ategereje kubyara

Urwaho: akanya ko gukora iki n'iki (guca/kubona urwaho: kuba ubonye akanya ko gukora iki n'iki

Gufumyamo: kugenda ushinguye intambwe

Gukeza: gusaba ubuhake

Kwikota: kwikuba ahantu kenshi utahava

Kujumarirwa: kuba uri aho usa n'uwmuniwe

Gutona: gukundwa cyangwa kurebwa neza n'umuntu uguhatse cyangwa ugutegeka.

Irimenanda: b'inshuti z'inkoramutima (akadasohoka)

Gucumbira: kugirira uruhare

Kunyagwa: kwamburwa inka wari waragabiwe n'uguhatse

Murandasi : inzira cyangwa umuyoboro w'ikoranabuhanga amakuru anyuramo ava ku bantu bamwe ajya kubandi

Ubudehe: Abantu benshi barimo guhingira hamwe

Umupfumu: umuntu uragura

Kugisha: kwiherera k'umupfumu agashaka indagu

Kwera (imana): guhamya icyo umupfumu yatongereye kw'indagu

Umwangavu: Umwana w'umukobwa umaze gupfundura amabere.

Uruhando mpuzamahanga: ihuriro ry'ibihugu byinshi.

IMYANDIKO Y'INYONGERA

Mudakenesha

Murezi wese w'indahemuka

Urerera igihugu inyangamugayo

Ari ko uzhundagazaho ubumenyi

Butaborerana ntibunahinyuke

5. Usanzwe witwa NYAMUHIRIBONA

Mudakenesha turariguheze.

Shimwa mwungeri utagaramba

Ushora ahiye ntarumanze

Uri umubyeyi ubonera abo urerera.

10. Gumya ubavubire ubujijke

Utabagerurira igise cyabwo

Unagenzura uko babuyora

Umunezero uhore ugusaba.

Imihigo yawe uko nayisanze

15. Isegeka myinshi mu y'imbonera

Uzira ubugugu ugira urugwiro

Ashwi nta huriro n'ibishagasha.

Mugumyabanga udahora mu rushya

Ishyaka Rugaba yagusendereje

20. Uhora urigabira u Rwanda rw'ejo.

Dore urureramo ingabo z'intwaza

Zigatabarukana imidende

Zivuga imyato yawe itimba

Kuko wazigabye unazigaburira.

25. Erega n'iyo wacyuye igihe

Imihayo yawe ntita itoto

Inshuke navugaga zigutaka

Ishyerezo ziza gutitiba

Inkoni waziragije ya kibyeyi

30. Ubwo ikakirwa na bene ibakwe.

Imyuga uko yakabaye

Ubukorikori bwose

Iryo ni ijuri ryawе.

Umuhinzi uramunyuze

35. Umworozi arakurahira

Umucuruzi ,umudereva

Umuвuzi,umuganga

Umubaji,umufundi

Bombi n'umucuruzi

40. Abahimbyi, abahanzi

Weguriye iby'inganzo

Imbumbamutekano

Abo wananuye ingingo

Leta abo yigombye

45. Ishinze imirimo myinshi

Utagisomesha ibanga

Utajya kuryandikisha

Kuko wamuhumuye

Bose warabaremeye

50. Kandi ntiwabarembye

None ni ko gushima:

Imyama barayiteye

Yikirijwe umudiho

Ibicuriro by'intore

55. Umurishyo si ugusuma

Umurya unoze w'inanga

Ni wo wabatuye impanda

Urwo rwunge rw'impundu

Zivuzwa n'abahe bawe

60. Igisagara cy'abeshi

Bo mu mpugu zose

Ngo akira iyi nganji

Ucyuriweho umunyafu

W'uko ushikurwa ukwawe

65. Bitadohora umwete

Cyangwa se ubwo buhang'a

None uhorane ibyambo.

Inshungu mafubo tubona

Ushubije ingobyi imugongo

70. zihamya ko wibyaye

Zigumane impagarike.

Insigamugani: Akebo kajya iwa mugarura.

Uyu mugani waturutse ku muntu witwaga Mugarura wakuranye imico myiza nyane, akubitiraho n'ubukire bw'imyaka n'ubw'amatungo. Abantu baza kumucaho inshuro, akabereka ikibo cya mugerwa w'umuhinzi, umuhingiye yahingura akamuha inshuro y'umuhinzi muri icyo kibo, hanyuma akamushyiriramo n'indi y'ubuntu. Abigenza atyo imyaka myinshi, n'uje kumusaba inka na we akayimuha, ndetse byarimba akamuheta n'indi ya kabiri. Byibera aho, bukeye inshuti ze n'abana be baramukuba, bamubwira ko yangiza inka ze n'imyaka ye. Bati "dore urimarahoh ibintu, ubyangiza, nihacaho iminsi uzasigara umeze ute? Ejo uzasanga rubanda bakunyega nta wukureba n'irihumye." Mugarura akumva amagambo yabo akabihorera, ntagire icyo abasubiza; ntihagire uwumva ururimi rwe, biba bityo igihe kirekire.

Bishyize kera, haza umuntu amugerageresha kumushuka, aramubwira ati "Mugarura, ubuntu bwawe bwo gutanga utabaze turabwishimira, ariko n'ubwo tugushima bwose, gewe nta cyo urampa, none nje kugusaba inka eshanu zo kubaga." Mugarura aramwemerera amuha inka eshanu arazijjana. Azigejeje iwe aho kuzibaga arazorora; zirakunda zirororoka, ziba amashyo atanu. Rubanda babibonye batyo, barega mugarura ibwami ko yangiza ibintu dore ko ibwami uwangizaga inka ze bavugaga ko amara inka z'umwami.

Ibyo bituma umwami amugabiza rubanda baramunyaga, ariko inka n'ibintu bye nta muntu wabigabanye, byatwawe na rubanda rubyigagabanije

Nuko ibwami bategeka ko Mugarura atazahabwa umuriro kuko yabaye umupfu mu bintu by'ibwami. Mugarura amaze kunyagwa ahinduka umukene cyane, abura aho aba n'umugore n'abana be aragumya arazerera. Hanyuma atunguka ku muntu wigeze kumuhingira ava mu nzu ya kambere ayiha mugarura, asigara mu nzu yo mu gikari. Mugarura amaze kubona inzu abamo, rubanda bamenyako yabonye icumbi, abo yagiriye neza batangira kujya bagenda nijoro, bamushyira ibintu.

Ubwo kugenda nijoro batinyaga ibwami. Baramugoboka, bamuzanira amafunguro, bamwe mu twibo, abandi mu bitebo. Bigize aho abenshi mu bo yagiriye neza bajya kumuhakirwa ibwami baremera bamuha inka y'umuriro, rubanda barishima, noneho baza ku mugaragaro bamuzanira ibintu byo kumushimira inezza yabagiriye.

Bukeye wa mugabo wazaga kumushuka ngo amuhe inka eshanu zo kubaga yumvise ko Mugarura yabonye umuriro arishima cyane. Arazinduka ajya aho Mugarura acumbitse, aramubwira ati: "Ngize

amahirwe kuko wabonye umuriro; za nka wampaga zo kubaga uko ari eshanu narazoroye, zabaye amashyo atanu, none ngayo amashyo atatu nkwichuye, nange ndasigarana abiri. Mugarura amushimana na rubanda. Barakomeza bamuzanira amaturo y'inka n'imyaka; abadafite imyaka myinshi bakamuzanira mu twibo, yubaka imitiba n'ibigega.

Kuva ubwo umuntu wituye uwamugiriye neza, bati: “Akebo kajya iwa Mugarura.”

Insigamugani: Burya si buno!

Uyu mugani Abanyarwanda badatuza guca, cyanecyane iyo bacyurirana; umuntu awuca iyo abonye urwaho rwo kwigaranzura uwari wamuzambije akamubuza amahwemo, cyangwa se iyo ashaka kumvisha ko umuntu ari “Mutima ukwe”; ni bwo avuga ngo “Burya si Buno!” Wakomotse kuri Burya na Buno bene Rugomwa rwa Maronko mu Gisaka (Intara y'Iburasirazuba); ahagana mu mwaka wa 1400.

Abo bahungu bombi bari impanga, bakaba bene Rugomwa rwa Muronko na Barakagwira ba Numugabo. Rugomwa yari umugesera w'umuzirankende; akaba umutware w'umutoni mu b'ingenzi kwa Kimenyi Musaya, umwami w' i Gisaka. Bukeye Kimenyi atoresha abakobwa beza bo mu Gisaka, babazana mu rugo rwe rw'i Remera ry'i Mukiza (muri Komini Kigarama: Ubu ni mu Karere ka Ngoma) mu Gisaka i Mukiza hari nk'ibwami mu Rwanda). Bamaze kuhateranira, yohereza abagore bakuru ngo bahitemo abarusha abandi ubwiza, kugira ngo bamwe azabarongore, abandi abashyingire abahungu akunda. N'i Rwanda ni ko byagendaga; ni ko ibwami barambagizaga.

Nuko abagore bajya kurobanura abakobwa; babakenyeza impu z'imikane babareba imbere n'inyuma, babambika ubusa barabahindagura bareba intantu n'ibibero. Umukobwa wa mbere aba Barakagwira ba Numugabo. Igihe bakibisiganira, Kimenyi aba arahageze na wa muhungu Rugomwa; dore ko yamukundaga cyane. Ba bagore n'abakobwa bamubonye abatunguye barikanga. Arabasatira arabaramutsa n'abakobwa bose. Ubwo abagore bari bakikije Barakagwira. Kimenyi arababaza, ati: “Ko nduzi mukikije uyu mukobwa mwese ni ibiki?”

Abagore batinya kumubwira ko ari we uruta abandi mu bwiza, kugira ngo bagenzi be batagira ipfunwe n'ishyari. Kimenyi na we arabimenya aroroshy; ati: “Nimuze mbabaze”. Abajyana mu yindi ngobe; dore ko ibyo byagirwaga mu gikari. Bahageze babona kumutekereza ko Barakagwira aruta bagenzi be bandi mu bwiza. Ubwo wa muhungu Rugomwa akaba arimo aho. Kimenyi arashimikira; ati: “Arabaruta bose koko?” Bati: “Arabaruta turakakuroga!” Kimenyi akebuka Rugomwa; ati: “Muguhaye wanshima?” Rugomwa ati: “Nagushima mba nkuroga”. Kimenyi ati:

“Ndamuguhaye uzamurongore”.

Rugomwa rero arongora Barakagwira, atahirira i Mukiza kwa Kimenyi. Barakagwira amaze kurongorwa ntiyazuyaza, ahera ko asama. Igihe cyo kubyara kigeze, yibaruka abahungu b'impanga: umwe bamwita Burya, undi bamwita Buno. Bamaze gukambakamba, Kimenyi atesha Rugomwa ubutware; aramusezerera ajya kuburereramo abana be. Bamaze kuba ingaragu, Kimenyi abajyana iwe bareranwa n'abe. Bamaze kugimbuka arabashyingira, abaha inka n'imisozi.

Baba aho, bishyize kera Rugomwa arapfa. Abahungu be basigara mu bye babitungana n'ibyabo. Bitinze abantu bo mu Gisaka babagirira ishyari barabanga; babateranya na Kimenyi. Na we atangira kubareba nabi. Burya na Buno babibonye bagira ubwoba baracika; bamucikira i Bujinja. Bamaze kugerayo bakeza umwami waho. Arabakira arabahaka. Hagati aho Abanyagisaka bayoberwa aho bacikiye. Birarambanya hashira umwaka, ariko bageze aho barabimanya. Babwira Kimenyi, bati: “Burya na Buno bari i Bujinja”. Kimenyi yohereza abantu bo kuuya kubagarura kuko yabakundaga cyane. Bagezeyo barabaririza barababona; bararamukanya barashyikirana. Bari bamaze kuba ibikwerere. Intumwa zibabwira ubutumwa bwa Kimenyi bw'uko bagaruka iwabo. Bamaze kubyumva, Burya arabyemera, Buno araricurika ararahira; yanga kugaruka. Burya agarukana n'intumwa, Kimenyi amusubiza ibyabo byose, na we Buno yigumira iyo.

Nuko atindaharirayo, kugeza igihe agwiriye yiseguye ubutindi. Rubanda rero rumaze kubona uko izo mpanga zanyuranyije ibitekerezo byari mahwi amambere, babikurizaho imvugo yahindutse umugani baca bagira ngo: “Burya si Buno!” Bawuca bashaka kuvuga ko umuntu ari mutima ukwe; nk'uko abo bahungu babusanyije ibitekerezo kandi bari akara kamwe. Ku ruhande baba bashima Burya ku rundi baba bagaya Buno. Ariko mu mvugo, bisobanura ko ibihe biha ibindi; ni nk'aho umuntu yagize ati: “Birywa wangiriraga burya ntishoboye, ubu noneho byahindutse!”

Naho rero iyo umuntu abajije undi ati: “Mbese ni Burya na Buno!” Ubwo aba ashaka kumubaza ngo: “Mbese biracyari kwa kundi?” Burya si Buno bisobanura umuntu ni mutima ukwe cyangwa se ibihe biha ibindi; nta gahora gahanze. Burya na Buno = biracyari kwa kundi ntacyahindutse.

Igitekerezo: Sakindi

Umugabo witwa Sakindi yabaye mu rugerero cyane, akajya amara yo imyaka myinshi ari ibwami, kuko abakera bajyaga bajya mu rugerero ntibatahe n'uwasize arongoye umugore, yasiga yarasamye akazasanga umwana yarubatse. Kera rero ababaga mu rugerero ni uko byagendaga

bagatinda cyane iyo yabaga atagira abazamukura, atagira abo bava inda imwe cyangwa bene wabo.

Uwitwa Sakindi rero ajya mu rugerero atindayo cyane, yarasize umugore atwite. Bukeye abyaye, abyara umwana w'umukobwa, uwo mwana ararerwa arakura. Amaze kuba umwana w'umwangavu, arabaza ati: "Data aba he?" Baramubwira bati: "So yagiye ku rugerero ni ho aba ntagira umukura yibera yo".

Umukobwa aba aho aramutegereza araheba, bukeye atangiye kumera amabere, aherako yigira mu bacuzi. Abacuzi arabinginga bamukorogoshoreramo amabere bayamaramo maze rero amabere ye arasibangana, agira igituza nk'icy'abahungu. Yibera aho yiga gusimbuka, yiga kurasa intego, yiga gufora umuheto, yiga gutera icumu, yibera aho aba mu nka za se. Abyirutse rero abyiruka gihungu, ntihagire umuhungu umurusha gusimbuka, ntihagire umuhungu ugira ictyo amurusha kerekeye ku mirimo y'abahungu.

Akora ibyo atyo, bukeye ajyana n'ingemu zigemurirwa se ku rugerero. Atungutse ibwami, aho se acumbitse, aragenda aramubwira ati: "Ndi umwana wawe. Kandi kuva navuka sinigeze nkubona nawe ntabwo unzi. Ariko byarambabaje cyane kuko wabaye mu rugerero hano, uru rugerero ukarubamo utagira gikura abandi bagataha, geho nazanywe no kugukura, umurikire umwami unshyire mu rugerero nge mu bandi bahungu nge mu bandi batware, maze nkubere mu rugerero nawe utahe, wicare iwawe, utunge ibyawe nange nzaguhakirwa.

Uwo mukobwa rero ni we witwaga Sakindi. Ise rero amubonye abona ko abonye noneho umuvunyi, aboneza ubwo aramuuyana, amuuyana ibwami aramumumurikira ati: "Dore umwana waje kunkura mu rugerero asubiye mu kiraro cyange asubibiye mu kirenge cyange aho nari ndi, mumubane nta kundi nange ndatashye ndasezeye".

Umwami aramusezerera ati: "Nta kundi ubwo mbonye umukura se kandi hari ikindi?" Nuko aherako aritahira yigira iwe, yitungira inka ze yibera aho, umukobwa rero yibera aho na we aba mu bandi bahungu, baramasha arabarusha, barasimbuka arabarusha, bigenda bityo, imirimo y'abahungu yose arayibarusha, bagiye kurasa intego arabarusha, maze Sakindi aragenda aba intwari mu bandi bahungu mu rungano rungana na we arabarusha rwose.

Bukeye abandi bahungu biratinda bakajya mu gitaramo, bakajya basohoka bakajya kunyara, na we yajya kunyara akajya kubihisha, akajya kure ngo batamubona. Bukeye ibya rubanda bazi kugenzura cyane bakomeza kumugenzura, bati: "Uriya muntu; Sakindi tubona aho ni umuhungu, aho ntabwo ari umukobwa?" Bukeye bavamo umwe

aramugenzura aramubona anyara. Amwitegereje, aramureba amenya ko ari umukobwa neza biraboneka, amaze kubyibonera aragenda ahamagara umwami amushyira ukwe aramwihererana ati: "Aho uzi Sakindi, uzi mu rugerero, muzi mu muhigo uburyo aturusha, uzi mu isimbuka uburyo aturusha, ukamenya kurasa intego uburyo aturusha?" Ati: "Burya bwose abigira ari umukobwa".

Undi ati: "Urabeshya ntabwo ari umukobwa umuntu umeze kuriya w'umuhungu mu bandi kandi akaba ari intwari ko nta muhungu umurusha ibyivugo; ntihagire ugira umurimo w'abahungu amurusha rwose uriya ni umukobwa ahajya he?" Ati: "Mubimenye ninsanga ari umuhungu ndagutanga urapfa n'inka z'iwanu zikanyagwa. Ninsanga ari umukobwa kandi urabizi uzi kugenzura, uraba waragenzuriye ukuri koko.

Ati: "Nawe uzigenzurire nta kundi". Barara aho barara mu nkera buracya mu gitondo baramukira ku biraro byabo, umwami atumira Sakindi, aramwihererana iwe mu rugo, ati: "Umva rero Sakindi, ndagusaba kugira ngo icyo nkubariza nawe ukimbwire kandi nuba ukizi ukimbwire koko". Amwihererana iwe ikambere aramubaza ati: "Uri umuhungu cyangwa uri umukobwa?"

Undi ati: "Ubimbarije iki se? Ko ntananiwe urugerero; nkaba ntananiwe itabaro ry'abahungu; nkaba nta kintu kerekeye imirimo y'abakobwa wari wabona nkora; icyo ubimbarije ni iki kuvuga ko ndi umukobwa? Ni uko ubona ngira ubutwari buke?" Undi ati: "Oya si ibyo nkubarije. Ndakubaza uko mbikubajije ndagira ngo nawe unsubize uko biri umbwire niba uri umuhungu mbimenye, niba uri umukobwa mbimenye". Ati: "Ndi umuhungu".

Abikurikiranya atyo. Ati: "Umva ikimara agahinda ni uko unyambarira ukuri, si ukugira ngo wambare ubusa ahubwo unyambarire ukuri ndore". Aramubwira biherereye, ati: "Umva rero noneho aho turi hano, yenda n'abandi bantu baratwumva, heza cyane twiherere nkubwire". Araheza basigara mu nzu bonyine.

Ati: "Ubu rero naravutse. Mvuka ndi umukobwa. Mvukiye mu rugo rwa data nsanga atarurimo. Mbajije aho data yagiye, bambwiye ko ari mu rugerero rw'ibwami". Arakomeza ati: "Ndi umukobwa koko. Bakuyemo amabere, niga gusimbuka, niga kurasa intego, niga kuuya mu muhigo niga imirimo y'abahungu bakora yose niga iyo, mbabajwe na data kuko yabaye mu rugerero, atagira umukura, ni icyo cyanzanye. Cyakora naje ndi umukobwa, ariko rero naje gukura data mu rugerero, nje kubikubwira nta wundi wari ubizi, mbikubwiriye icyo ubimbarije".

Nuko ati: "Ndagushimiye kuko ubinyemereye, ukaba ubimbwiye kandi

umbwiye ukuri, ndagira ngo unyambarire ukuri noneho mbirebe nange mbyimenyere koko bye no kuba impuha ne no kukubaririza". Umukobwa arabyemera, yambara ukuri nk'uko abimubwiye akuramo imyambaro asigara ahagaze gusa.

Arabireba umwami ati: "Tora imyambaro yawe wongere ukenyere, arakenyera arangije gukenyera. Umwami ati: "Ntiwongere gusohoka guma mu nzu". Yibera aho abigeza mu bandi abitekerereza abandi bari bakuru. Havamo umwe mu bakuru bari aho ati: "Uwo muntu yarababaye rero cyane kandi hirya hari abandi basa n'uwo nguwo, muruzi ko ibintu byacitse imusozi, abantu bararushye cyane, washyize abantu mu rugerero biratinda bamwe baherana intanga mu mibiri, n'ababyaye abana ntibaziranye, ikimenyetso kibikwereka ni kiriya".

Wa mukobwa bwije nijoro umwami aramurongora, ati: "Nzagutungira icyo kuko wabaye intwari kandi ukaba waragiriye so akamaro ikigeretse kuri ibyo kandi uri mwiza sinanigeze nkugaya mu bandi bahungu". Amurongora ubwo atumira se arabimubwira, ati: "Wamumpaye uzi ko ari umukobwa?" Undi ati: "Nabonye ansanga ku kiraro ntazi uwo ari we napfuye kuguha umwana nzi ko ari uwange gusa.

Abyeza atyo, aba umugore we, se baramushima cyane kuko yavuye mu rugerero atahasize ubusa, kandi akahasiga intwari itunganyе, nuko umukobwa umwami aramurongora, amugira umugore. Umwami agabira sebukwe inka amagana kugeza igithe asaziye mu bye. Ntiyongera gusubira mu rugerero ukundi. Umukobwa we aratunga aratunganirwa ibya Sakindi birangirira aho.

Umugani muremure: Muyaya

Muyaya yari umuntu w'umukene, abyara umwana w'umukobwa mwiza, umukobwa abwira se, ati: "Ngiye kughakirwa", ajya ibwami yihundura umuhungu. Umwami aramukunda kuko na we yari azi ubwenge. Umwamikazi akifuza uwo musore abona ari umuhungu, ndetse aramushuka. Amunaniye amurega ibinyoma umwami aramutanga. Mbere yo kujya kumwica ati: "mwami nyagasani urebe niba ibyo umugore wawe ambeshyera nabishobora." Yambara ubusa babona ari umukobwa, barumirwa. Umwamikazi baramwica. Umwami arongora mwene Muyaya umukobwa akira atyo.

Habayeho umugabo Muyaya aba aho ari inkeho. Bukeye ashaka umugore babyarana umwana umwe w'umukobwa gusa. Muyaya akaba yari yarabwiye abantu bo hirya no hino, ugiye kumwuhirira inka akamuha indi nka, kugira ngo abone amaboko, kugira ngo abone uko atunga izo nka kugira ngo yihe amaboko muri bagenzi be mbese agasa n'uwigura.

Umwuhiriye, umuragiriye, umukamiye inka adahari, akazikuramo inka. Bukeye uwo mwana we w'umukobwa amaze kumenya ubwenge aramubwira ati: "Dawe nkubwire, dore igihe wavunikiye ndi umwe, kandi utunze, nshakira umuheto, unshakire imyambi, ndashaka kwambara kigabo ngo nzage kuguhakirwa ibwami, noneho abaja bazampa n'abagaragu niba mpabonye ubutoninzaguhemo abashotsi n'abashumba."

Se Muyaya ati: "Ese mwana wange ko uri umukobwa uzamenya uhakirwa abo bashumba ute ngo nzababone, wagumye aha nkazagushyingira ariko ntuge guhakwa ko utabishobora?"

Umukobwa ati: "Nzabishobora." Se amushakiye umuheto, umukobwa atwaye icumu nk'abagabo, mbese yigira nk'umuhungu rwose, abamubonye bose bakamwita umuhungu.

Bukeye umukobwa ati: "Igihe kirageze, njyana ibwami nge kuguhakirwa, dore igihe wahereye uge wisigarira mu byawe nange mpakubere." Ubwo se aherako aramuhyanye, agezeyo umwami amubonye abona ari umusore mwiza wambaye kigabo atwaye icumu, ntiyamenya ko ari umukobwa amushyira mu itorero, aba umusore mwiza kandi ari inkumi. Kera rero ngo hari abizingishaga amabere na we yari yaragiye kwizingisha amabere kugira ngo azakunde akamire se.

Arakomeza aba umusore mwiza akamenya guhamiriza umwami aramukunda, aba mwiza akubitiyeho n'amaraso y'ubukobwa aba umusore mwiza koko uteranye. Akamenya gukirana, umufashe ntamuheze. Akamenya kwiruka, akamenya gutwara umuheto akarasa, akamenya kurasa intego akamasha. Aho bari agahiga abandi, umwami akajya amuha inka.

Umwami aramukunda cyane, kubera ko ari n'urwego rwe, ari umusore mwiza, uko umwaka ushize akamuha inka.

Bukeye ati: "Umva rero Nyagasani, data ni umukene ni inkeho, arankunda cyane kandi izi nka mumpa nta muntu agira uziragira, ntizigira abashotsi none ntako mwagerageza nkagira icyo ndamiraho data?" Umwami ati: "Yewe, ni koko, aho so atuye nzahava nzakubwira." Undi ati: "iii"

Bukeye ajyana n'uwo musore afata abantu bose bari batuye mu kagari uwo se atuyeho, abaha Muyaya; bose abagabiye Muyaya. Ati "Umva rero Muyaya aha hageke, ngaba abashumba, ngaba abashotsi, ngaba abahinzi." Ubwo wa mukobwa aba atangiye gukiza se atyo.

Ubwo ariko mu itorero umwamikazi akaba amureba, akamureba akumva amukunze akibwira ati: "Icyampa uriya musore ngo nzamubyareho

akana k'agahungu gasa na we, ariko n'iyo namubyaraho agakobwa." Umwamikazi akajya amureba kenshi na kenshi, akamuha inzoga y'inturire, iy'inkangaza, agira ngo abone uko amwiyegereza.

Kubera ko mwene Muyaya yari umukobwa nta gitekerezo kindi yagiraga ibyo ntabyiteho ntabigirire umutima. Noneho umwamikazi akibwira ko ari ukubura umwanya akabona ko ari no kumutinya.

Bukeye umwami ajya guhiga umuhigo w'umurara, ihembe rirararitse, abahigi bukeye barambaye, imyambi barayityaje, inkota bazikozeho bati: "Tuge guhiga". Kera bavaga guhiga nk'aha bakajya guhiga nk'i Burundi (Nyamata – Burundi). Abantu barahagurutse baragiye, bageze ku gasozi ko hakurya umwami ati: "Murabizi nibagiwe amayombo y'imbwa zange; nihagire ufite imbaraga agende anzanire amayombo." Bararebana bati: "Umusore utite imbaraga ni Mwene Muyaya, ni Muyaya rwose ni we ukwiye kujya kuzana amayombo, wowe ndakuzi uri rutebuka." Umukobwa arirukanse, ahageze umwamikazi ati: "Si wowe nabona." Ati: "Ngwino noneho ni wowe nashakaga." Bageze mu nzu umwamikazi aramufata ati: "Ngwino nguhe inzoga." Undi ati: "Nta cyo nshaka mpa amayombo." Mwene Muyaya ati: "Mwamikazi mbwira icyo ushaka?" Ati: "Ngwino ngusasire, nimara kugusasira uge guhiga". Undi ati: "Shwi, ntabwo ari icyo nagenewe". Umwamikazi na we ati: "Amayombo nta yo nguhaye." Mwene Muyaya abona amayombo aho amanitse, aba yasimbutse arayiha arirukanka.

Yarirukanse umwamikazi ati: "Cyo rero, uriya munyagwa anyumviye ubusa." Yiga uburyo bwo kumwubikaho icyaha kugira ngo umwami aho azazira amwice. Ati: "Anyumviye ubusa kandi hari ubwo yazabibwira abandi." Umwamikazi agize inkingi y'intagara y'umwami arayivunnye, agize inkingi y'inganona yo arayivunnye, mbese akoze ibintu byo kugira ngo yicishe mwene Muyaya.

Ubwo rero umuhigo uraraye, buracya urasibiye, ku munsi wa gatatu umuhigo uraje noneho abagiye gusanganira bahura n'umuhigo uko wakaje. Umwami arababaza ati: "Ni amahoro?" Bati "Nta mahoro nta yo, umwamikazi ameze nabi." Ati: "Azize iki?" Bati: "yazize uwo mwene Muyaya ngo ni we wamwishe kandi ngo yashakaga ko ajya kumusasira noneho umwamikazi yanze, mwene Muyaya asiga aciye ibintu aranamuterura amukubita hasi, rwose yaciye ibintu yaragomye." Umwami ati: "ii! Umuvunamuheto ko namukundaga, none nkaba ngiye kumwica." Umwami rero iyo bamubwiraga umuntu wagomye, yabaga yamushumbije amaboko yaramwicaga. Arinjira umwamikazi amukubise amaso arigwandika ati: "Mwami ngo urebe uko mu nzu bimeze." Aritegereje ati: "Akwiriye gupfa."

Yegereye mwene Muyaya ati: “Nibagufate bakuuyjane iwanyu, ntunshika ntuntoroka, usezere so, usezere nyoko, usezere n’umuryango wawe uze nkwise.” Undi ati: “iii.” Ntabwo yari azi icyo azira. Aragiye asanze nyina na se, areba abantu bamushoreye nk’imbagwa ngo adacika bat: “Ese ko yajyaga aza akaza arongoye inka akaza neza, bariya bantu ko bamushoreye”?

Umukobwa yajya kugira icyo avuga abwira se **ikinigakikamwica**.

Nyina aramubwira ati: “Shinga icumu turamukanye,

Mwana wa Muyaya”.

Umukobwa na we akamusubiza ati:

“Abakecuru ntimubarirwa

Mama na Muyaya,

Genda ubwire data

Mama na Muyaya,

Atore indi y’ubugondo

Mama na Muyaya,

Ugende wikwere

Mama na Muyaya,

Mwene Muyaya agiye

Kumara urw’ingoma,

Iby’ibwami biragora

Mama na Muyaya”.

Bakamukurikirana, akongera akababwira atyo abura ikindi yabasubiza, ariko ubwo bamenya ko agiye gupfa. Bageze ibwami ku Karubanda, ubwo se na nyina baje babakurikiye. Umwami ati: “Umva rero nta kindi ubu ngiye kukwica”.

Igihe ngo ashatse kumwicira aho imbere y’umuryango, aho bitaga **ku gitabo**, mwene Muyaya ati: “Ashwi, ntabwo ugomba kunyicira hano, ngwino tuge mu gikari”. Bahageze amwerekwa uko ateye, umwami asanga ni umukobwa. Umukobwa ati: “Iyo ujya kuvuga ko nagomye, najyaga ku buriri bwawe njya gukora iki? Uwo mugore wawe nari mukeneye ko ureba nange ndi umugore nka we?” **Umwami araca agwa mu kantu**,

cyo ye? Uyu muntu yari arenganye koko”.

Umwami ati: “Fata imyambaro yawe wambare”. Umukobwa ati: “Ntabwo nambaye nta cyo nambara, abantu bose bambonye, ni ubusa nabwambaye na none iyicire”. Abantu bose bati: “Rwose ambara”. Nyirasenge arahendahenze ati: “Ambara mwana wange”. Undi ati: “Oya ntabwo nambara”. Umwami arabireba asanga umwamikazi ari we ufite icyaha gikomeye. Arabasohora aramwica ati: “Ni wowe wiwishe utumye nambika ababyeyi b'i Rwanda ubusa” Abwira mwene Muyaya ati: “Injira ni wowe mwamikazi”.

Ingoma ziravuga, Mwene Muyaya ahabwa abaja n'abagaragu arakira. Muyaya na we akira atyo, abona **abavunyi**, abona abashotsi.

Si nge wahera.